

8 ут
Харч

БОРИС ХАРЧУК

Закам'я-
нілий
вогонь

БОРИС ХАРЧУК

**Закам'я-
нілий
вогонь**

ПОВІСТІ ТА НОВЕЛИ

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
КИЇВ — 1966

У 2
Х 22

Гострі конфлікти, складні й суперечливі людські долі, філософське заглиблення в життя — ось чим вирізняються нові повісті та новели Бориса Харчука. Письменник закоханий у природу й людей рідної Волині, в їхню барвисту й свіжу мову, в селянську працю та її плоди.

7-3-3
28-Б. З.-11-65

ОДЕСЬКА ДРУКООФСЕТНА ФАБРИКА

ПОВІСТІ

Мотовило пригинає колосся, і пшениця лягає під ножі. Туркоче комбайн. За кермом під білою вицвілою парасолею Тетяна Власівна. А Мухтар з вилами.

В полі стоїть пшениця. Поле велике і тихе. Його не можна виміряти очима. Воно зокола ховається в небо.

Тетяна Власівна і Мухтар плывуть серед колосся. Спокійний літній день.

А лан — розгонистий жовтий степ без берегів.

А на тому безбережжі — тільки один комбайн. Десь за обрієм, не видно, але чути — туркоче ще.

Мухтарові змалку відомий і цей безконечний простір, і немилосердне степове сонце. А Тетяна Власівна тут недавно.

Синій димок комбайна тане у синьому небі, і здалеку, мабуть, видається, що комбайн не рухається, а стоїть на місці чорною цяточкою, яка врізалася в небо.

Повільно обертається мотовило, і колосок торкається колоска.

І колоски стиха шепочуть. Шкварчить коса. І гонок — його не видно — безугавно гонить її в два боки.

Тетяна Власівна у засмальцьованих брезентових штанях. З-під широких шкарубких штанин так кумедно виглядають старенькі тувельки, подзьобані стернею. На її очах нема комбайнерських окулярів. Коси під хусточкою намульку. Тетяна Власівна зрідка оглядається на Мухтара. Її очі біжать за поstattтю, руки на кермі. Вся вона якась неспокійна, мовби побоюється, що кермо вислизне з рук і комбайн перестане коритися її волі.

Мухтар запилюжений і закіптюжений. Його брови — чорними колосками. Тубетейка ледве чипить на копиці дріткого волосся.

Сонце пряжить і виснажує.

Спечені губи в Тетяни Власівни, спечені в Мухтара. З їх облич, шорстких і втомлених, капає піт.

Про що гомонить поле, яке восени розляглося ріллями, а літом стало пшеницею на степу-перелозі? Чи воно згадує вікопомні легенди, як тут проходили юрби кочівників, як випасалася, а потім гинула орда за ордою хижих завойовників? А може, воно гомонить про бідність байських пастухів? У цих степах народжувалися і людське добро, і людське горе, і велика мужність, і хитра підступність, та з часом все це зеленіло ковилою. І на тому добрі й горі, і на цій мужності й підступності, як на легенді, зеленіла трава. Вона буйно росла. А лихий бідняцький долі не всміхалося щастя. І ходило з уст в уста, що не хто інший, як верблюд, врятував од загибелі весь степовий народ, чорночубий, косоокий. Бо не завжди тут зеленіла ковила. Зривалися чорні бурі. Небо сипало хмарами піску. Засипало і юрти, і кибитки. Тільки один вер-

блюд стояв не засипаним, а під ним — купка вцілілих людей...

Стара казка.

Таке ж довге, як і широке, поле зокола влітається колоссям в небо.

Тетяна Власівна і Мухтар косять і молотять. Вдалині десь ще туркоче комбайн. Вони повільно плывуть.

І. ПРАВДА, ЯКУ ЗНАЄ МУХТАР

Був січень, і тиснув мороз. Минулися бурани. Лежали глибокі сніги. Вони аж рожевіли під низьким сонцем, яке котилося в морозяній синяві.

Мухтар тюпав у місто. Тюпав з Тургаю — степового селища. В місті лежала у лікарні мати. В Мухтара зимові канікули. Він йшов провідати матір. Бабуся напекла смачних пляцків. Хлопець ще теплими поклав їх у сумку. Крім пляцків, він ніс також сухий сир кульочками. Буде мати їсти пляцки і сир чи не буде, але хлопець ніс їй домашнього гостинця. Виряджаючи його, бабуся наказувала:

— Іди, сину. Квапся, поки погодяно. З міста часто машини котять. Назад підвезуть. Кланяйся мамі, і нехай тебе бог береже...

Мухтар давно відійшов з Тургаю. В кудлатій лисячій шапці, з якої блимали тільки його очі, в короткому кожусі, добре підперезаний, у валянках, він не відчував морозу. Та й таки поспішав. Мороз до нього не добирався.

Вже зник за горизонтом Тургай. Мовчазно й біло горбилися замети снігів. Двома синіми коліями вилась нелегка дорога. Хлопець чимчику-

вав, мурликаючи пісеньку про хитрого лиса і дідуся-мисливця. Мухтар ще не втомився і був гордий собою. Кому з його однолітків доводилося серед зими йти в місто? Він уявляв себе сміливим, мужнім, і коли б зараз йому перепинив дорогу найзліший звір, він розквитався б з ним, як чинять герої з лютими звірами у казках. Воно, правда, приємно покататися з однокласниками на лижах. Сьогодні всі підуть кататися, але хіба його дорогу можна зрівняти з якоюсь там прогулянкою? Та й Мухтарові не до цього. Років п'ять тому, ще як він тільки-но поступив до школи, їх покинув батько. Шофер, він виїхав зовсім з Тургаю, і з тих пір вони живуть утрьох: бабуся, мати і Мухтар. З самого малечку Мухтар — єдиний мужчина, господар у сім'ї. На його плечах і кури, і вівці, а так скільки всякої роботи! Він давно вже не чуває себе дитинсю. Матері зробили операцію. Зараз їй вже повинно бути легше. Вона на фермі. Бугай штрикнув її у бік. Як там і чим матір зшивали, ні Мухтарові, ні бабусі невтямки. Тургайці були в місті, і мати переказувала, що їй легше.

Мухтар наперед радів зустрічі. Набувшись без матері, він збагнув, що любить її до безтями, і, коли б з нею трапилося щось страшне, чи й зніс би. Він потайки готував розплату бугаєві — чорному, великому, з кільцем у носі.

Спочатку хлопець ішов навпроти сонця, потім воно стало над головою, а згодом і зовсім поминуло його. Заболіли ноги, і він перестав мурликати пісеньку про хитрого лиса і дідуся-мисливця. Він став уявляти собі матір, але мати чомусь не уявлялася серед білих заметів. Він все

частіше чув голос бабусі, ніжний і ласкавий. Бабуся не мамина, батькова. Але вона не захотіла піти до батька, хоча він і кликав її. Бабуся ніколи не сварилася з матір'ю, а Мухтар для неї — дорожче власного серця. Суне Мухтар ногами, а йому уявляється бабуся в теплому старому халаті. Стоїть вона на порозі їхньої низької з плоским дахом хати з вузькими вікнами. Вона не проводить, а чекає його, свого онука.

Чим більше Мухтар втомлюється, тим частіше йому чомусь згадується батько. Він добре пам'ятає його. І йому найбільш неприємно те, що він схожий на батька, а не на матір. Мухтар не любить батька. Але він дуже любить машини. І зараз він марить, що коли виросте, то крутитиме баранку, і бабусі, і матері ніколи не доведеться бити ноги.

Синіють дві колії довгої дороги. Важкою стала школярська сумка. Мухтар дістав круглого плячка, повільно їсть, щоб сумка була легшою.

До вечора він обов'язково дістанеться міста. А з міста буде легше. На Тургай вже траплялося дві машини. А он зараз — суне трактор. Він дуже далеко, на самісінькому обрії, ніби з'їжджає з хмар.

Хлопцеві йдеться легше. Десь там, за тим трактором, можливо, скоро й місто.

Але трактор не їде, стоїть на місці. Мухтар спиняється й собі, вдивляється. Ні, трактор не рухається.

Колись, коли Мухтар був зовсім малий, на цій дорозі, особливо взимку, машини й не появлялися. І дороги такої не було. Самі сніги. Але стали орати степи, нагнали машин. І бабуся

каже, що скоро, мабуть, увесь світ переведеться з людей на машини.

Мухтарові дивно, чому цей трактор стоїть. Тим дивніше, що навіть чутно вже, як він рокоче. Рокоче і стоїть.

Добре приглянувшись, він навіть бачить кабіну, але вона ніби порожня.

Невже тракторист відрікся?

Хлопець додає ходу.

Під трактором неначе б хтось копається. Ясно, машина обламалася. Але чому рокоче мотор, рокоче спокійно, без перебоїв?

Мухтара це так зацікавлює, що він забуває про свої ноги, які ніють нижче колін. Він чвалає розмашисто, широко. Йому вже добре видно, як біля трактора хтось похитується.

— А ге-ге...— наче чутно крізь рівномірний рокіт. Голос деручкйй, промерзлий.

Хлопцеві стає лячно. Він біжить на той голос і не може бігти. Він ковзається. Ще крок, ще крок, і вже добре бачить, як тракторист чомусь повісився на руках, вперся руками об нижню гусеницю й вихитується. Мухтар біжить до трактора, а тракторист обпікає його холодними очима і харчить.

Підбігши до самісінького трактора, хлопець аж відкинувся, зблід і остовпів. Він і не збагнув, що тракторист — жінка. Її голі руки були прибиті розірваною гусеницею. В снігу рукавиці, ключі, а оддалік в якійсь бляшанці чаділа, дотліваючи, в мазуті ганчірка.

Жінка-тракторист, вся викачана в снігу, на руках застигла кров, не стогнала і не просила помочі. Якось повільно, не зводячи з Мухтара очей, підтягнула під себе ноги, стала на коліна.

А він не знав, що йому робити, чи піднімати розірвану гусеницю, чи тягнути за плечі жінку.

— Во-во...— силлася вона щось сказати і не могла.

Мухтар не був недотепсю. Минув хвилинний страх, і він миттю збагнув, що в тракторі розірвалася гусениця, але коли жінка-тракторист почала її лагодити, в рукавицях це зовсім незручно, вона якось ненароком підставила руки під гусеницю, гусениця їх прибила, і вони прикипіли на морозі.

— Води! Треба води!— розкричався сам на себе Мухтар. Якимось він схопив голірuch на морозі коньки, і вони відмерзли тільки тоді, коли встромив руки в теплу воду.

Жінці важко було говорити. Втома спирала їй дихання.

— Радіатор...

Хлопець добув з кабіни погнуте відро. Він знав, як з радіатора виточують воду. А от заглушити мотора він не вмів.

Вода вдарила парою, окріп. Натекло з піввідра, мотор чмихнув і заглух.

Обережно, щоб не пролити й краплини води, він став лити її на прихоплені залізом і морозом жіночі руки. Жінка не відчувала, пече чи ні. Гусениця не пускала рук. Перекособочившись, Мухтар став одночасно лити воду і помаленьку піднімати гусеницю. Жінка потягнула руку до себе, потягнула з усієї сили, заплющивши очі, і не крикнула, простогнала:

— Л-л-ий...

Повільно, обережно, розхлюпуючи воду собі на рукавиці, обливаючись потом, Мухтар відривав від гусениці її закостенілі пальці.

Вона була у теплій шапці. Кожушок розстеб-
нутий. Здригалася від болю і прикушувала то
нижню, то верхню губу.

— Снігом... розтирай...— і занурила руки в
сніг.

В нього не було сили. Пальці поробилися цур-
палками і не хотіли згинатися. Аж виступили
сльози. Він захопив у свої малі її важкі руки і
розтирав їх. А коли вона захотіла прийняти
руки, не випускав.

— Боляче? Ви пересильюйте. Треба довго тер-
ти снігом, і все мине... Та не приймайте рук.

— Сили в тебе,— видавила вона.

Ще ще більше піддало йому охоти.

— Треш безбожно. Кінчай з руками і берись
за носа,— сказала вона, повільно видавляючи
слова.

— Ще трохи...

— Ніс, певно, як папір. А що дівка без носа?
Я ж заміж хочу.

— За носа не бійтеся. Він у вас червоний.

— Як буряк?— спитала вона.

Мухтара розвеселив її жарт, хоча їй було зов-
сім не до жартів. Вона жартувала, але не могла
усміхнутися, рот кривився, і йому було жаль її,
як матері.

Розтерши жінці руки, перев'язавши їх шліч-
ками з подолу своєї сорочки, він насилу натяг-
нув на них рукавиці і по-циганськи розсівся
на снігу.

— Втомився? Не сиди, а то простудишся,—
сказала жінка.— Якби не ти, мені або перегри-
зай руки, або замерзай.

Мухтара заточувався, наче п'яний.

— Додому нам треба добиратися,—знову сказала вона.

— Пішли. Мені в місто,—спохопився Мухтар.— Хай той трактор провалиться!

— Ну, мені серед зими аж за Тургай, жону нового трактора у відділок, а хто ж тебе серед зими послав у дорогу?

— А в мене мати на операції.

— І ти здалеку йдеш?

— Півдня йшов. З Тургаю.

— До вечора не дійдеш. Я тебе не пушу. Відремонтуюсь і поїдемо.

Мухтар недобророзичливо зиркнув на жінку і всміхнувся. А вона розмахувала своїми руками, як полінами.

— Не пушу тебе одного.

— Чудні ви якісь. Хто ж того трактора ремонтуватиме?

— Ти, а я показуватиму. Наливай з каністри у бляшанку бензин і запалюй. Я було налила, та вигорів.

Мухтар тільки тепер скинув на сніг свою учнівську сумку з гостинцями, які ніс матері.

В бляшанці зачаділа ганчірка, змочена бензином. Мухтар облив гусениці і запалив, а коли вони прогрілися, заклацав ключами.

— Не скидай рукавиці. Я вже обпеклася,— попереджувала Тетяна Власівна, хоча хлопець і не подумував їх скидати.

Вона показувала, як відкручувати гайки, як вибивати і заганяти шворники.

За роботою вони незчулися, як під'їхала машина і спинилася коло трактора.

— Аварія! З жінкою завжди біди не оберешся!— розлігся верескливий голос.

Мухтар повернув голову. До трактора підходив кремезний чоловічище.

— РТС в дорозі, — пустив він тоненький сміх. — То вам не на печі, а на тракторі...

«Червоний помідор. Пика пашисть, хоч прикурюй, — відзначив собі Мухтар, — а голос писклявий, як у молодого півника».

— Танька? От так зустріч! — проскиглив не знайомець. — Якими вітрами? Будь здорова! — Він скинув рукавицю і простягнув руку.

Але жінка не подала йому своєї.

— Не хочеш вітатися, ну, як знаєш. Допомогти щепити гусеницю?

— Не треба, Демиде, — сказала Тетяна і загородила собою Мухтара.

— Сідайте в кабіну. Я сам. Миттю домчу, бо поколієте обоє.

— Як-небудь доберемося...

Мухтар не втручався в їхню розмову. Він клацав ключами.

Демид розгарячився, закурив і перевальцем пішов до машини. Машина буксувала, об'їджаючи трактор. Демид, розчепивши дверцята, вихилився з машини, з презирством плюнув і зачинився.

Мухтар пригвинчував гайку. За Демидовою машиною куріло.

— Хто він? — спитався Мухтар.

— А... — і не доказала.

— А вас як звати?

— Тетяною Власівною.

— Шилик *, — сказав Мухтар.

— Це ти про кого?

---

* Шилик — поганий.

— Про червоного помідора. Пика пашить, хоч прикурюй.

Тетяна Власівна розсміялася.

З гусеницею Мухтар впорався, а от мотора довго заводив. Треба було топити сніг, щоб залити водою радіатор. Спалили каністру бензину.

І з корбою намучився. Тетяна Власівна не могла допомогти.

Трактор завівся, затарахкотів, і вони повскакували в кабінку.

Тетяна Власівна, схрестивши руки, натягувала і відпускала важелі.

— Я допоможу вам. Ви тільки скажіть,— і він допомагав рухати кермо.

Трактор розвернувся і забряжчав гусеницями до міста.

— Твоїй мамі яку операцію зробили?

Мухтар сказав.

— Поїдемо в лікарню.

Заходило сонце, і кривавились високі замети. Мухтар добув задубілі бабусині плячки і став витягувати кульки сиру.

II. ПРАВДА, ЯКОЇ МУХТАР НЕ ЗНАЄ

Пшеницю з бункера сипали в кузов вантажника. Тоді комбайн зупинявся. Одного бункера на вантажник бракувало, і шофер, солдат військової колони, приїжджав з іншого загону.

Мухтар розрівнював купу пшениці. Зерно текло між його пальцями.

Вантажників під'їжджало чимало, вони кожного разу мінялися. До елеватора було кілометрів сто, як не більше, і майже кожен з шоферів, задерши голову, провадив таку розмову:

— Комбайнер, тебе ще сонце не спекло?

— А ти б привіз морозиво, а тоді й патякав,— одрізувала зухвальця Тетяна Власівна.

Шофери не звертали на Мухтара уваги, і його дратувало, що вони дрочаться з Тетяною Власівною. Він колюче, набусурманено стріляв на них чорними очима.

— А морозиво б оце впору,— підморгував солдат.

— Ти б холодної води привіз.

— Сам теплу п'ю.

— Солдату що, крутиш баранку, а служба йде.

— Здичавіти можна. Слухай, нащо морозиво, нащо холодна вода? В мене холодне серце.

— Тоді чіпляйся до жаб,— кидала Тетяна Власівна.

Мухтар задоволено реготав.

— Зачиняй бункер,— кричав солдат і квапився швидше від'їхати.

Перед комбайном плескалося колосся. Пшениця не висока, але густа.

Рушав комбайн, захоплюючи широку смугу, і перед очима пливли сині овиди.

Мухтар другий тиждень з Тетяною Власівною. Він не захотів бути в піонерському таборі. Матері зробили вдало операцію, але вона вже не може працювати на фермі, важко їй. Варить їсти жниварям. Тому й Мухтар на полі. А потім, з Тетяною Власівною вони друзі. І Мухтар навіть любить її, як і маму.

Тетяні Власівні років під сорок, стільки, як і Мухтаровій матері, але вона виглядає куди молодшою. В матері зморшки на лобі, а під очима безліч борозенок. А Тетяна Власівна гарна

собою. В неї тонкі, навіть трішки загострені, обриси обличчя — гостренький носик, гостреньке підборіддя. Під білою парасолею, високо на комбайні, вона скидається на дівчинку.

Мухтарові до вподоби, що Тетяна Власівна уміє постояти за себе. Шофери відразу прикусують язики. Вона — і тракторист, і комбайнер. У їхньому відділку тугувато на механізаторів.

Чим ближче до обіду, спека стає нестерпнішою.

Мухтар натискає на важіль, з-за драбинки скочується копиця соломи й полова. Груді розхристані й мокрі. Лягти б під соломою, схватися від сонця...

Тепер степ живий, пшеничний. А колись все вигоряло.

Лава за лавсю — колосся. Його згинає мотило. І колосся жебонить, а Мухтарові здається, що воно оповідає легенду про Фархада, який пробивав через голу пустелю канал, щоб напоїти її водою.

І Мухтар уявляє себе прямим нащадком мужнього Фархада.

А звідки взялася Тетяна Власівна? Чому вона про себе нічого не оповідає? Чому нічого не розказала навіть про того Демида, який викликався у лютий морозище підвезти?

Мухтарові не з руки розпитувати.

Спека.

*

Тетяна Власівна любить землю. Любить орати, і тоді, коли пролягає борозна, коли вилискують скиби і над степом легенький туманець, їй здається, що земля найкраща. Вона дихає і

бентежить хліборобську душу. Тетяна Власівна любить сіяти, і тоді, коли в пухку ріллю сиплються зерна і за сівалкою тягнуться борони, і розлогий степ впораний, заволочений, їй теж здається, що земля найкраща. Земля дає силу зернам, і зерна проростають у хліборобській душі. А потім: підживлення, трепетне чекання дощів. І коли степ вруниться, стрілкує, половіє, їй також здається, що саме тоді земля найкраща. Зелено й тихо на душі. На полях тужавіє колос. Біліють стебла. Лавою стають пшениці. І коли вусате колосся торкає вітерець, коли весь степ стоїть незв'язаним велетенським снопом, мабуть, тоді вона найбільше любить землю. Земля стиглим колоссям дзвонить у хліборобську душу.

Тетяна Власівна народилася і виросла серед полів, серед вузьких і тісних. Щоб вони родили, батько зрошував їх потом. Звідти, здалека, з Підкарпаття, вона привезла свою любов до степу.

Про це довго і невесело розповідати.

Вона була дівчам, коли йшла війна. Стала на порі, коли закінчилася.

І всю війну, і по війні її батьки сіяли хліб, і вона з ними.

В окупацію хліб забирала німота, так підмітала, що самим треба було годуватися буряками.

А по війні — розруха, бандитизм...

Гінка гуцулка, в сорочці з вишитими лиштвами, у святковому киптарі, вона в неділю горлицею йшла по селу.

Демид любив з нею танцювати. Поклавши руку на його плече, вона вільно пливла по колу. Але очі її не дивилися на нього. Брови не підморгували йому.

Було переджнив'я. Петрівка. І в петрівчані дівочі ночі Тетяна виспівувала з дівчатами. Частіше виспівувалися сумні пісні про долю, яка бродить десь далеко, про козака, який лежить під дубом і, вбитий, розмовляє з конем.

Стара Тетянина мати умлівала за доччиними гулями, не спала, очікувала, такий час, що і свої, і чужі можуть наглумитися. А Тетяна нікого не боялася.

Світив ясний місяць, коли Демид перейняв її на перелазі. Тихо дрімав сад.

— Тетяно, я тебе давно чекаю.

— А я тебе — ні.

Демид постаєвив ногу на перелазі.

— Вступися, пусти мене, — пхнула рукою. —

Мати чекають.

— Не вступлюся і не пушу.

— Де ти такий взявся? — І вона дзвінко за-сміялася.

Між яблунями біле місячне плетиво. З-за густого гілля — тихі зорі.

Демид натягнув солом'яного бриля на лоба.

— Танько, ти йдеш за мене чи ні?

— Овва, а гарбуза не хочеш? Почекай до осені, виростуть, обвішаю тебе, як бомбами.

— Танько... — силівся ще щось сказати Демид, але нічого більше не сказав, прийняв ногу з перелазу.

Після того вечора Демид ніколи не запрошував її до танцю. Найчастіше він сам ішов навприсядки, ударивши капелюхом об землю. І тоді Тетяні було шкода його. Йй не раз хотілося вийти, стати навпроти нього, вдарити дрібушечки і щоб він колесом закрутився навколо неї. Але щось спиняло її. Серцю не накажеш.

Минулися петрівчані ночі, а з ними й переджнив'я. Пішли люди в поле. Загуділи молотарки, а Тетяна повезла першу фіру поставки.

Батько з матір'ю віяли жито.

Коли повернулася, застала батька і матір мертвими. Їх повбивали «лісовики». Батько і мати лежали, уткнувшись головами в купу нав'язаного жита. А на спинах у них папірці, в яких написано, що так буде всім, хто годуватиме більшовиків.

Ніхто не знав, як і коли повбивали батька і матір. Сусіди оповідали, що навіть не чули пострілів.

Ховали їх з почестями, з червоним прапором і з церковними хоругвами. Тетяна стояла бліда як смерть. Дядина повела її з цвинтаря.

І стала дівка жити сама.

Дядина вмовляла, щоб виходила заміж за Демида.

— Чого чекаєш? Хочеш посивіти дівкою?

— Не милий він мені, дядино.

Вона ходила на цвинтар, посадила квітки на могилі. Квіти пишно цвіли.

В один з передосінніх ранків загавкав собака, і на подвір'я ввійшло кілька військових, мабуть, з району. Тетяна якраз розпалила в печі.

Розпитали, як їй хазяюється. Вона подумувала, що з'ясувалося, хто повбивав батьків, тому такі ранні гості. Але про це ніхто не згадав. І по короткій мовчанці один із військових наказав:

— Збирайся, хазяйко, підеш з нами.

— Куди?

— В район.

Тетяна не почувала і не могла почувати за собою ніякої вини.

— Попалися, хто батьків зі світу звів?— спитала вона і обвела їх своїми ясними очима.

І тоді другий вигукнув:

— Не прикидалася б. Сама в них працюєш зв'язковою. Вклали твоїх старих для блізіру, бандитська полюбовниця...

Тетяна крутнулася, мов ужалена.

— Тихо, руки назад!

Вона пручалася, відштовхувалася, а військові ще більше злилися і погрожували зброєю.

Вели через усе село. І німі вікна дивилися на неї.

Допитували ввечері. У тісній продовгуватій кімнаті.

Слідчий, уже літня людина, але всього-навсього в погонах лейтенанта, старався розмовляти з нею лагідно й приємно. Та кинуте їй звинувачення було таким обурливим, що вона не відчувала ні лагідності слідчого, ні його поривань допомогти їй, полегшити її долю.

— У нас всі дані, що ти була зв'язковою банди.

— Я не знаю ніякої банди.

Спочатку їй здавалося, що вона зовсім не сидить у тісній продовгуватій кімнаті, що перед нею нема ніякого слідчого, а це їй сниться тяжкий і наглий сон.

— Що ж ти мовчиш? Стіна, й та б заговорила.

Тетяна заплакала.

Слідчий підніс їй склянку води. Не підняла очей. Гарячі сльози так і котилися. Пекучі сльози беззахисту.

Ніяке допитування не могло вже подіяти. Вона не могла сказати того, чого не знала.

Здається, під час передостаннього допиту, коли її ввели у приймальню старшого слідчого, вона краєчком вуха вловила таку розмову:

— Курба не винна.

— Тільки тому, що не зізнається?

— Вона втратила батьків. Треба почекати. Судити завжди встигнемо.

Після суду слідчий підійшов до неї і спитав:

— Тепер, коли все закінчено, скажи, ти винна чи ні?

Тетяна гнівно глянула йому у вічі:

— Німі стіни заступляться за мене.

Писала касації, скарги, але за неї ніхто не заступався.

Тетяна опинилася на далеких лісових розробках, де таке скупе сонце і такі щедрі морози.

Треба було валити й обчухрувати велетенські сосни, які своєю царською красою звеселяли суворий край.

Вона могла прилаштуватися медичинською сестрою або десь на кухні, але пішла з сокирою. В бушлаті, в глибоких валянках, неповоротка, безсило гупала сокирою, а сосни гули над нею.

Там, далеко від дому, вона скінчила курси трактористів, і її перекинули на будівництво залізниці.

Тільки у снах і спогадах бачила цвітіння вишень і половіння полів. У глибоких снігах гули зелені сосни.

Залізницю не тягнули, пробивали до Східно-Сибірської магістралі. Через ліси, болота і кам'яну грядку.

Тетяна підвозила бетонні палі, які забивали в замерзлий ґрунт.

Її трактор — старенький, не раз ламаний, з фанерною, замість металевої, будкою немічно. Лязкав гусеницями. Щоранку вона розпалювала ледве не ціле багаття, аби його розігріти й завести. Крутила до нестями корбою, аж нило в плечі. Зате яке було щастя, коли він починав здригаючись чахкотіти. Тетяна знала стукіт мотора ліпше, ніж биття власного серця.

Виспа земляним валом вставала серед лісів. Рубалися дерева, корчувалися пеньки, а Тетяна з пристані великої ріки тягала на санях палі. Щоб трактор не загруз, вона пускала його на найменшій швидкості.

Ніхто з односельчан тепер не впізнав би Тетяни. Обвітрене, обсмалене морозами обличчя стало неначе продубленим. За кермом, у холодній фанерній будці, без помічників, вона їхала десятки кілометрів. Як струни, дзвеніли натягнуті троси.

Палі забивалися вручну, бо робочих рук не бракувало. Заким вона встигала привезти палі, ями вже були готові. Тетяна боялася згаяти хоча б хвилинку, щоб її не очікували.

Панорама будівництва — безконечно довгий вал і люди, люди... Лопати, ломи... Багаття...

Під'їхавши до кінця насипу і виплигнувши з будки, не глушачи мотора, вона гукала:

— Вигружайте!..

Хто сперся грудьми на лом, хто поставив ногу на лопату. Курили.

— Я ще з другою ходкою встигну. Погодка!

— В нас ще є час, покуримо...

— Теж мені, прораб об'явився...

Тетяна недолюблювала чорнушників, яких ніяка сила не змушувала до роботи. Вони цілий

день покурювали, поскилявшись на ломи, удаючи, що роблять. Вона недолюблювала також філонів, які бралися за лопати з появою начальства.

— Курить, я сама розвантажусь,— кидала вона і бралася за палі. Це було небезпечно. Залізобетонні стовпи могли поприбивати не тільки руки, а й ноги. Але, підставивши свої вузькі плечі, Тетяна знімала ланцюги, вихитувала кілля.

І чорнушники, і філони гасили об сніг цигарки.

— Ти що, здуріла? Тобі життя набридло?

Того дня вона встигла й з другою ходкою.

В мазуті, пропахла соляркою і живицею, вона була кожного дня дуже втомлена, і їй хотілося спати.

А засинаючи, марилося висипом, на який скоро покладуть шпали, пригвинтять рейки. Хто буде їздити цією дорогою? Через тайгу, через широкі простори кого везимуть потяги? І їй хотілося, щоб тут їздили добрі люди і щоб у них були діти. А коли спитають батьків, хто будував цю дорогу, щоб батьки не лицемірили. Так думала вона і засинала.

Кожного ранку вона крутила корбою, заводила трактора, розкручувала свій новий день, а попереду вставало ще багато-багато днів, які народяться близнятами.

І не було в неї злоби ні на Демида, ні на слідчих. Злоба переплавилась роботою, і робота посяла нові надії.

З тайги вона приїхала у казахські степи, бо ніколи не переставала любити землю. В Тургаї вивчилась на комбайнера, сюди, після відсидки, потрапив і Демид.

ІІІ. СЕРЕД КОЛОСЯ

Степ умлівав під сонцем. Притихли цвіркуни. В небі не з'являлися рудокрилi орли-степовики. Застояле, нудне повітря було гарячим. Не чутно інших комбайнів. Широкополий масив поділено на ділянки, і зажини відмежувались горизонтами.

Була обідня пора.

Мухтар те й знав, що все частіше задирав угору голову, і його чорні очі з-під чорних колосків-брів розбігалися по степу, шукаючи матір. Мати розвозила обід комбайнерам. Мухтарові хотілося їсти, але він знав, що мати з бідонами на одноколці появиться тільки тоді, коли розвезе іншим. Та й не близький світ з Тургаю.

Але примчав, навантажився пшеницею і зник вантажник, за комбайном купи соломи, а матері не видно. Руки ледве тримають вила. Заритися б у соломі, сховати голову від сонця, щоб не було чути комбайна, щоб було тихо, і заснути.

Тетяна Власівна мовби не відчуває втоми, мовби її не зморює виснажливий день. Вона веде свого комбайна, зрідка оглянеться, зиркне у віконце: з рукава у бункер сиплеться зерно.

Мухтар не вгледів, коли мати маленькою цяточкою з'явилася в степу. Він підняв голову, однокінка мчала по стерні прямо до них. Гнідий маленький коник, помахуючи хвостом, неначе не тягнув візка, а вибрикував. Мати, як завжди, пов'язана білою хустиною, сиділа, звисивши ноги, і притримувала бідони.

Одноколка летіла навперейми комбайну.

Полегшали вила у Мухтарових руках, і самі руки стали вправнішими, слухнянішими.

Тетяна Власівна теж помітила Зульфю — Мухтарову матір, бо комбайн скоро спинився, і над степом залягла тиша.

Зульфія прикрикнула на гнідого, і він пустився навскоки, а коло комбайна так рвучко завернув, що мало не перекинув одноколки. Малий, але виносливий коник не терпів батога. Він не боявся комбайна, біг на нього, сподіваючись, що його почастують пшеницею.

Мухтарова мати в барвистому ситцевому платтячку. Ось вона сплигнула на стерню.

— Виголоднилися? — сказала замість привітання. — Ану, мийтеся, а я розпряжу гнідка.

Але Мухтар вже давно був на землі і розпрягав коника. Коник не любив гнuzдила, він нагнув перед хлопцем голову, а коли той його розгнuzдав, весело дивився на нього й пофіркував.

— Мухтаре, всип йому пшениці, а я зіллю Тетяні Власівні.

Хлопець набрав в опалку пшениці і прив'язав її до дишла.

— Іж, та не так навіжено!

— Побачимо, як ти їстимеш, — засміялася Тетяна Власівна, а за нею мати.

Мухтар скинув сорочку, тріпнув, і навколо нього піднявся пил.

— Витрушувався б за комбайном, а то в очі, — grimнула мати.

Але Мухтарові було весело. Він скинув з себе майку, залишившись в одних штаненятах.

Йому зливала воду Тетяна Власівна, вже чистенька, помита, а мати, розрівнявши соломку, простелила рушника і поклала на ньому хліб.

Тетяна Власівна щедро лила воду Мухтарові на руки, на шию. Хлопець пирскав, пихкотів від задоволення.

— Вуха, не забудь вимити вуха, бо в них болото засохло,— наставляла мати.

— Так-таки й болото,— відмахнувся він од рушника. Потім підставив сонцю свою чубату голову і мокрі груди, і воно відразу висушило їх.

Чималі бідони, в яких розвозилася їжа, гули, бо були майже порожні. Мухтара інколи дратувало, що мати привозить йому і Тетяні Власівні обід останнім. Але сьогодні він хотів їсти, і йому було однаково.

Зульфія зрідка варила й казахські страви. Але частіше борщ і рисову кашу з овечиною. І сьогодні був борщ, тлустий, із сметаною.

Розсілися на соломі.

Мухтар поставив миску собі на коліна, зачерпнув ложкою, аж за вухами залящало.

— Не гони так, піт на лобі виступив.

— А я з потом, мамо.

Зульфія з ними не обідала. Їй було приємно, що і Тетяна Власівна, і син так смакують її страву, і була готова кожної миті підсипати ще.

— Ой, забулася,— похопилася вона.— Бабуся напекла пиріжків з м'ясом і цибулею.

Мухтар не доїв скибки хліба, відклав і став чекати пиріжків. Ніхто в світі не вміє пекти таких м'яких пиріжків, як бабуся.

— А ти доїж, доїж, сину.

— Мамо, ви вже самі доїжте...

— Дай йому, Зульфіє, пиріжка,— вступилася за Мухтара Тетяна Власівна.

Мати висипала пиріжки на рушник, а собі взяла недоїдений сином шматок хліба.

Мухтар взяв пиріжка.

— Тетяно Власівно, беріть і ви.

— Та ти за мене не турбуйся.

— Ні, ні, беріть. Ви ще зроду таких не їли.

А матері приємно, що в неї такий хлопець.

— Ви ж комбайнер, а я — лиш відгортувач соломи...

— Їж, тобі рости треба.

За обідом розповідалося про всілякі новини. Матір цікавило, чи багато вижали, чи не ламався комбайн. Мухтар, набивши рот пиріжками, махнув позад себе ложкою, мовляв, дивися, мамо, скільки сьогодні ми відмахали.

Пиріжки швидко скінчились, а борщ ні Тетяна Власівна, ні Мухтар не доїли.

— Ідці мені,— дорікнула Зульфія.

— Живіт—як барабан,—і Мухтар випнув живота.

— Та сховай його, безсоромний,— приганила мати.

— От якби бабуся спекла більше пиріжків,— пожалкував Мухтар.

— А он там, на другому загоні, і без пиріжків по дві миски борщу виїли, а ви?..

— Об'їмося, на комбайн не повилазимо,— сказала Тетяна Власівна.

— Завтра я вам манти вивезу,— пообіцяла мати.

— Мамо, пиріжків. Тільки пиріжків. Тетяні Власівні теж сподобались.

Сполоскавши миски та збираючи начиння, Зульфія пригадала, що один з комбайнерів казав, що він ніби знайомий з Тетяною Власівною.

— А, пикатий такий? — кинула Тетяна Власівна.

— І я його знаю,— сказав Мухтар.— Червоний помідор! Такий червоний, що хоч цигарку прикурюй. Той, що тоді трапився на дорозі. Він спочатку був шофером.

— Розказував, що здалеку сюди приїхав, — вела мати.— Десь у нього сім'я. А він завербувався, щоб трохи заробити. Багато до нас люду їздить.

Тетяна Власівна не слухала цієї оповіді, вона встала і пішла до комбайна. А Мухтар прошепотів матері:

— Я ж говорив, що Тетяна Власівна дала йому перцю, коли він чіплявся з своїми послугами! Це він, той самий!..

— А мені звідки знати, сину?..

Обідалося весело, а при одній згадці про Демида Тетяні Власівні було не до відпочинку. Вона не прилягла під копицею соломи, полізла під комбайн, застукала молотком.

— Мухтаре, чому ж ти стовбичиш? Допоміг би,— мовила мати, а сама стала збиратися додому. Вона відставила у двох каструлях вечерю. Ввечері підігріють рис із овечиною, заварять чаю, а сніданок вона вивезе.

Мухтар поліз під комбайн.

Мати запрягла гнідого, взяла віжки.

— До завтра,— гукнула вона.— І манти, і піріжків привезу...

Тетяна Власівна з-під комбайна помахала їй рукою, а на Мухтара сердито крикнула:

— Тобі чого тут! Іди засни!

Раніше вони вдвох перепочивали десь з години, і Мухтар засинав. Але зараз його не хилило до сну. Він поплівся до копиці, розлігся горілиць.

Коли б тільки знати, чому Тетяна Власівна так роздратовалася, чому при згадці про червоного помідора вона полізла під комбайн? Десь-то цей Демид добряче їй насолить.

Тетяна Власівна сиділа на приступці комбайна. Мухтар бачив, що вона задумана, очі опущені, і навіть боявся поворухнутися. Вона раптово знялася.

— Мухтаре! Годі душити комара!

Загудів комбайн, і хлопець наздогнав його, коли той уже тяв пшеницю.

Широко брався загін. З обіду стало не так душно, віяв легенький вітерець. Лагідний і трепетний, він гладив колосся, милував його, і колосся бриніло, награвало мелодію літа і степу.

Комбайн плив серед колосся. Щось загарчало, застукотіло.

Тетяна Власівна не встигла заглушити мотора, як Мухтар уже був на землі.

— Знову коробка передач?— крикнув він і заметушився.

— Якби...— сказала Тетяна Власівна.

В них часто псувалася коробка передач, але Тетяна Власівна ремонтувала її швидко.

— Щось з косою не те, Мухтаре.

— Потрапило залізо?

— Побачимо.

Піднято мотовило.

— Так і знала, урвався ланцюг. Ану, неси ключі,— наказала Тетяна Власівна.

Ланцюгова передача — гонок. Щоб його дістати і взяти на шрубки, треба помучитися. В Мухтара пальці тонкі, він пролізає ними туди, куди й плоскогубці не проткнути.

— Роблять його...

— Зробили б навечно, правда, Тетяно Власівно?

— Підтягуй, ану, підтягуй...

Вони добре намучились, столочили пшеницю. Але таки відремонтувались.

Звичайно закрутилося мотовило, зашурхотіла коса. Мухтар знов став з вилами, щоб відгортати солому, але ненадовго.

Дістали гонок. Він розірвався у кількох місцях.

— Застрягли ми, як у болоті,— сказала Тетяна Власівна.

— Невже не полагодимо? Був би запасний...

— Треба у відділок, Мухтаре.

— А може, я до сусідів збігаю. Поки до Тургаю доб'юся, звечоріє. Півдня пропаде. В них же напевно є запасний.

— У кого?

— В сусідів. Я туди й назад. Якщо не виручать, тоді потьпопаю до Тургаю.

— Демид не дасть.

— Я його впрошу,— сказав Мухтар і побіг по стерницьку.

— Ти не дуже канюч. Впиратиметься, плюнь, без його помочі обійдемося.

Мухтар не слухав Тетяну Власівну. Він біг і сердився на бригадира, який пішов на повіді у декого з комбайнерів, розбив масив на ділянки, порозганяв комбайни. Жали б один за другим. Хто обламався, гуртом відремонтували б, а так скачи на десяте поле.

Хлопець аж задихався.

Сусідський комбайн теж не гуркотів.

«І вони обламалися», — подумав хлопець.

Але коли підбіг ближче, помітив, що біля комбайна нікого не видно.

«Невже спочивають? От сплюхи!» — майнула думка. Іншого б разу він так загалалакав, що мертвих розбудив би, але зараз... Став, відсапався і повільно пішов од купи до купи.

— Вставай, та вставай же,— почув він. То Демид умовляв свого помічника. Мухтар відразу впізнав Демида по його писклявому голосі і спинивсь.

— Дай поспати,— відбивався помічник від Демида, як від набридлої мухи.

— Слухай, ми нічого не заробимо.

— Нащо вона тобі, та пшениця. Хай трохи духота вляжеться.

— Скінчили б один загін, завтра — на другий. Гектарів десять залишилося.

— А тобі конче сьогодні впоратись?

— Пожали б трохи звечора і впоралися б.

— А я тебе навчу, що ми і лежачи скінчимо жнива.

— Та вставай!

— Їй-богу, навчу.

— Як?

— А так. Шоферам на півлітру, аби тут не крутилися, підпалимо соломі, і нехай ті твої десять гектарів згорять, а ми переїдемо на новий загін. Думаєш, хто здогадається?

Червоний помідор мовчав.

— Ну чого ти мовчиш? Боїшся?

— Я-то не боюсь. Але якщо когось винесе?

— Вночі? Трактористи восени, може, побачать, але нас уже й близько не буде. Ти ж по літі розвербуєшся?

— Розвербуюсь.

— Тоді лягай і не заважай спати.

І червоний помідор знову замовк. А через хвилину промовив:

— Ти знаєш, у мене є півлітра для шоферів.

— Де ж ти її ховаєш?

— А то моє діло.

Мухтар чув усю їхню розмову і не знав, що йому робити. Він гриз соломинку, а догризши, несміливо виступив з-за купи соломи. Привітався, низько вклонившись.

— О! А тобі чого тут? — аж зірвався Демид на ноги.

Його помічник тільки розплющив очі.

— Ми на сусідньому зажині. Обламалися. І я до вас з проханням.

— А ми що — РТС? — визвірився Демид, але чомусь узяв Мухтара за плечі, відвів убік і загрозово спитав: — Чув, що ми говорили?

— Дядьку, я нічого не чув.

— Но-но! — помахав Демид кулаком, а його обличчя стало таким страшним, що Мухтар відчув, неначе провалюється. — Не чув, так щоб і не гув!.. А що там у вас відламалося?

— Гонок...

— Який там гонок?

— Ну той, що косою ворушить, — несміливо пояснив Мухтар.

— Так вам позичити?

— Еге ж, дядьку.

— А тебе хто послав?

— Я сам... Йй-богу, сам.

— А ти перекажи тій, яка тебе послала, нехай іде під церкву руку простягувати, а не до мене! Послала... Якщо у нас поламається, де ми тоді візьмемо?

— Дядьку, мама завтра приїде, ми перекажемо, і післязавтра вона нам вивезе.

— Ото й чекайте, поки вона вам вивезе... —
І Демид більше не захотів слухати.

Його помічник так і не піднявся.

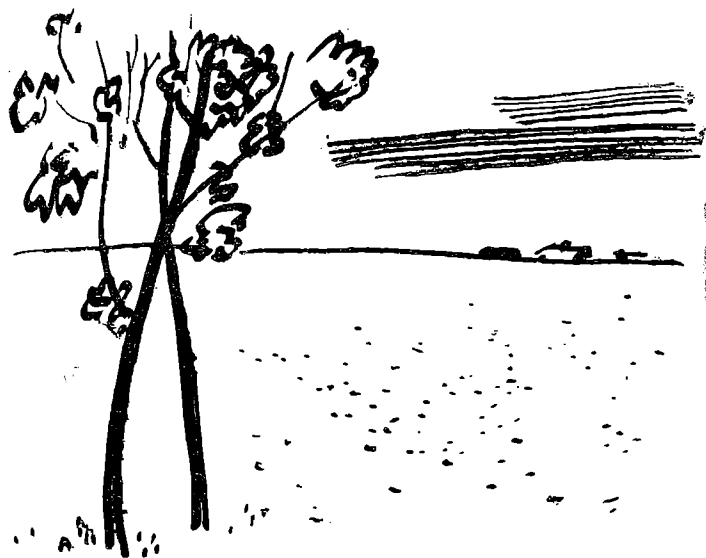
Швидко Мухтар гнав за гонком, а назад ледве теліпався.

— Шилик! — тільки й кинув Тетяні Владівні.

Вона лежала під мотовилом і клепала щось молотком.

— Бери, Мухтаре, ключа і заходь з того боку, — наказала йому...

НОВЕЛИ

МАТИ

О. П. ДОВЖЕНКОВІ

Розкажу про матір. Не ради славослів'я а чи забаганки. Дехто з дітей не знає, якою мати була замолоду, а дехто й знати не хоче. Її портретів нема на стінах. Не любила виставляти себе напоказ, та й заводу такого не було. Одна, правда, згадка полишилась — фотографія нерівного шлюбу: стоїть смутна мати з нелюбом під вінцем, а бояри, свати і дружки — веселі.

Пам'ятаю її завжди більше журною, як веселою, бо радощі її були мізерними. Все ж тепла усмішка голубила її лице, поки не затьмарилась і не застигла в зморшках. Біла хустина прикривала її коси, але сивизни не сховала. Тільки сині очі не втратили глибини. І не похилена вона, але від старості ніби поменшала.

Мати ніколи не одягалась у дорогі плахти чи нейлони: в сорочці, заплоччю шитій, у спідниці, крайкою підперезаній. Ні дукатів, ні намиста на грудях — мідний хрестик-розп'яття на сировій ниточці.

Найбільша її краса і надбанок — руки. Від них не пахло парфумами. Лише печеним хлібом, молоком і м'ятою. Були на тих руках завжди сині водянки та жовті мозолі — від щоденної тяжкої праці. А роботи в матері — не на один людський вік. Вдосвіта, коли всі спали, вона

вже роздувала вогонь у печі. Кипіла картопля, і мати дивилася на полум'я. Журилася нестатками, і полум'я сушило її сльози.

Не сонце матір, мати сонце будила. Воно довго не сходило, а вона жала на чужому осадниковому полі. І чоловік-нелюб жав з нею. І діти бавились під дванадцятим снопом.

Поиск серпа,— і мати піднімала жменю жита над головою. Колосся хлюпало в її руках. Не сонце проводжало її з поля, а вона сонце проводжала за гори.

Ніхто не чув од неї кривдного слова, а її кривдили тяжко. Чоловік, хоч і приймак, зібрав чималу родину, ласкою вмовивши матір, щоби пустила в хату. Кривдив її свекор, бо узваром не догодила. Кривдив чоловік — п'яниця і розбишака, бо пити не давала. Кривдили брати і сестри нелюба, за нього заступалися.

А діти — дрібні, нерозумні. В неділю мати мила їм голови, пускала бавитися на вулицю, а сама — до церкви, відмолювати гріхи, яких у неї не було. По обіді вона поливала під хатою квіти. Червоні ружі тягнулися до її рук, як до сонця.

І на полі, в лаві жита, і під хатою, серед квітів, мати була щасливою. Була вона ще щасливішою, коли гладила дітям голови, коли плакала свою надію і сподівання, щоб швидше росли.

Інколи вона сідала на призьбі спочити. Ховала свої руки під запаску, ніби соромилася їх, роботящих і ласкавих.

Сидить мати на призьбі, ніби жде когось.

Вона працювала, як віл. І всі бачили. Вона думала багато, але хто це знає? Думала ж про родинні згоду і лад. І в тих її безконечних

думах чоловік уявлявся їй красивий і добрий, і свекор незлий, і вся їх галайстра людяною. То були найкращі материнські сни. Забувала вона про нерівний глумливий шлюб, про те, що її, сироту, підступом засватано.

А діти росли. І виростили разом з ними біда і горе. Хто за батька, хто за матір тягнув, а вона ж усіх своїм молоком вигодувала, на своїх руках виносила.

Запив нелюб. Було кому робити на нього, було кому годити йому. А хто годити не хотів, того з хати випхнуто. Були сварки. І бійки були. І плакала мати. Серце її розривалося. І повірила вона в силу чисту і нечисту. Наливала в черепок вечерю домовикові, в капелюшкові і на божничку держала в пляшечці свячену воду від пристріту й дідька. А домовик і дідько — добро і зло — жили в одному комині.

У праці вона забувала про незгоди. У праці їй світ розвиднювався. І засівались поля. І ніде клаптика перелогу не було.

У важку годину, коли вибухали снаряди, мати теж забувала про незгоди. І чоловік її прочунювався. І свекор ставав добріший. І вся їх братва горнулася люб'язно.

Мати благословляла синів на битву. Її уста стулені, руки простягнені. І знала вона, що не всі сини повернуться, що не один накладе головою, що хтось прийде калікою. Вона благословляла синів.

А потім було таке, що вороги матері руки викручували. Та ніколи не благала вона рятунок: за синів молилася.

Втихало... Мати не одну війну пережила. Застеляла стола білою скатертиною, садовила

синів, які вціліли, чоловіка садови́ла, а сама—коло припічка. Чоловік хвалився героїством і брязкотів медалями. І сини хвалилися. Тільки каліка, може, мовчав. Коли ж питалися, як мати жила, вона відказувала: «Як завжди».

І знову вставала вдосвіта, а лягала опівночі, щоб дорікнути їй ніхто не міг.

У синів, у дочок — свої діти. Нехай здорові ростуть.

Не дорікаю матері за хрестик-розп'яття, ні за чисту й нечисту силу. І за шлюб нерівний. Схиляюся.

Уклін тобі, мати, уклін, страднице, що у важкій боротьбі добра із злом ти несла тяжкий хрест на землі, що навчила дітей шанувати й любити ту землю. Сини з тобою, мати.

ПОВНЯКИ

Десь змітаються пилюги і бруди, хмариться, і ніби спалахують у небі чийсь бентежні серця. Десь ідуть дощі і встають чарівні веселки.

А в пониззі Дніпро обмілів, і верби на виспах гіллям до води не дотягнуться. Спориш порудів. Пшеничний колос не затужавів і клякнув. Тільки пізня кукурудза багnistим листям бореться із задухою, але й листя худне. Шляхи в пилюгах.

Гарячий попіл на озимину і на ярину, як сіль на рани. Небо вицвіле, безбарвне. Кигикне чайка на березі, і знову німотня.

Змореним і виснаженим я повернувся додому. Мої руки — як опущені крила вітряка.

Не заскрипів перелаз піді мною, а з хати — шелест. То вийшла і стала на порозі моя мати. Рушник у неї на лікті, в руках мило і кухоль. Мати нічого не каже. Вона кладе мило й кружку на камінь і допомагає скинути майку з моїх плечей. Її м'які пальці млосно торкаються моєї шиї. Я нагинаюся і простягаю до матері свої руки.

Хлюпає, плеще вода і скочується бризками з мого пружистого тіла. Мати змиває мою втому. Втираюся рушником, від мене пашисть здоров'ям і наснагою.

Тоді мати каже, що на городі повняки в'януть і вже не пахнуть і що я втомлений, як зів'ялий цвіт. Її голос тихий і ласкавий.

— Було б квітів тут не сіяти!

Мати мовчазно іде готувати вечерю.

Я стою під зорями. І мені здається, що я долонями зорі ворую. І душа, і голова зорями виповнені. І висвічує зорями майбутнє море, що залле дніпровські плавні, залле горба, на якому стою, і хату під стріхою, що вродила мене. Свіжий вітер б'є в мої груди.

Сплю безпробудно.

А коли мати спочивала — їй на думку не спадає; я звик, що вона завжди на ногах. На світанку (ще мідне блискуче сонце не плавиться, не обезбарвлює їй до того вицвіле небо) вона будить мене. Провівши до перелазу, каже:

— На городі роса, і повняки рососою зародили і пахнуть солодко...

*

Перед старою глиняною церквицею — наш табір. Тут трактори й бульдозери. Ми пригнали їх звечора, щоб не марнувати часу. Наш комсомольсько-молодіжний екіпаж — я і Бакир, мій вірний помічник, — напоготові. Бакир розмахує корбою, хоче якнайшвидше завести нашого «танка» — трактора, якого ми самі переробили під бульдозера.

— Саламат сизби!* — кричу йому.

— А, к чорту! Сідай мерщій!

Я цілком віддаюсь його волі, анігрохи не сердячись.

---

* Доброго здоров'я! (Киризьке).

Заревів, здригнувся «танк» і від натиску моєї владної руки покійно заклацав своїми зубами-гусеницями.

— Друже, газу! — вправно вскакує до мене в будку Бакир. Бакир гарячий, як сонце його землі. Йому весело стояти в будці машини, яку він щойно завів і яка підвладна йому, як і мені.

Церквиця тремтить перед нами. Вона вже зовсім ветха. Горіла у війну. Її облуплені стіни мовби символізують старе село, яке ми затопимо Дніпром.

— На-ти-скай!

Але це не гортанний голос Бакира — мого помічника. Я визираю з будки. Наш бригадир рвучко викинув наперед себе руку. Кашкета затиснув у руці. Голова його лиса, кругла. На лисині багряні зморшки, обличчя одутлувате, з бородавкою, а з-під брів — полиск сірих очей. Ці очі, розумні і хитрі, проймають мене.

Наш «танк» викашлює тягучий дим. Я натиснув на педаль. Тріск.

— Давай! — це мій Бакир.

В проламаній стіні мелькнуло небо. І на його безбарвному фоні я ніби побачив бригадира, його рішуче обличчя, бородавку, що всміхалася... А повняки рососою зародили і пахнуть солодко.

Обвал!

Заволоклася церквиця пилюгою. Я то натискував, то опускав педаль. Мої руки твердо лежали на кермі, і Бакир дивувався, як слухняно працювала машина.

Кіпоть і пилюга стовпом. А мені мариться, що то здійснюються хвилі мрійливого моря.

Возили вантаж і камінь, вирівнювали видолинки. Ні я, ні Бакир не помічали спекоти, а

коли скінчили роботу, відчули, що дихаємо гарячим повітрям. Захотілося в тінь. А дерева лиш де-не-де, і ті зморені, неначе втомлені. Земля порепана. І дерева, і земля чекають моря.

Осідала пилюга на порепану землю.

— Друже! — сіпонував мене за рукав Бакир.— А поглянь-но!

— Хто там? — витирав я піт з лоба підшивкою кашкета.— Піп прокляття насилає на нас?

— Піп, кажуть, з тиждень як поїхав шукати затишнішого кутка.

— Хто ж?— І я з цікавістю підняв веселі очі.

З церковного майдану під спекотним сонцем віддалялася моя мати.

*

Ми обідали під липою, яка ще вціліла. До нас підсів Косяков, бригадир.

Дерев, як і хат у селі, лишилося обмаль. Після обіду зрубають липу, під якою ми влаштували обід.

Земля неначе підпряжувалася.

— Дощу б! — помріяв я вголос і подумав, що десь та падають громи й стіною встають жита.

А Косяков згадував, як залили хати і як старий плакав, не волюючи вступитися з порога, як літня селянка падала на грядки в своєму городі, як вона голосила: «Ой, для кого ж, грядочки, картопельку й цибульку родитимете?»

— Ай-ля, жарко!

— Товаришу Косяков, — мовив я, не звертаючи уваги на Бакира,— з весни ще нове сели-

ще збудовано. З весни ще дід і ота селянка переселилися б. І городи там нарізано. Чого вони чіпляються, як кліщі... От і спека на картопельку, цибульку... на квіти...

Я говорив довго, ніби сам себе переконував. А наш бригадир у вузькому колі мовчун. На людях у нього язик розв'язується, на зборах він похвалити і полаяти вміє. Проте нічого не сказав на мої слова, а мій помічник вже розмахував корбою.

Підвівся Косяков:

— Почнемо, комсомольці,— і пішов.

З обіду припікало ще дужче.

✱

Ввечері я не навідався додому. Мати мала перебути у нашій старій хаті останню ніч, зібрати рештки посуду, бо все вже було перенесено в нову, і вранці рушити в селище. Я уявляв собі, як стрічатиме мене мати на порозі нової оселі, в якій вона поралася і прибирала. А з старою хатою стрічатися мені не хотілося, і я подумав: попрошу когось із хлопців, хай розрівняють її з землею.

Зоряно, аж біло. Хотілося побути на самоті. Але за мною невідступно ходив Бакир. Я сідав до багаття, і він сідав. Я піднімався, і він піднімався. При ньому незручно було говорити з хлопцями.

А село, опустіле й голе, гріло руїння під зорями.

Чиюсь постать, мов цяточку, помітив я. Згиналася і розгиналася, ніби шукала чогось і не знаходила.

Спекота не влягалася і вночі. Я снів грозою

і морем, а наді мною звисала коштовна пола киреї — зоряне небо. Воно цвіло повняками. І зорі-повняки співали мені, плаваючи в синьому морі. Спали хлопці. І Косяков захропів. А Бакир, мій Бакир, не спав, ніби чатував багаття й зорі, підібгавши під себе ноги.

— Саламат сизби! — розбудив він мене. Його білі зуби блиснули. Він вже завів мотор, а я й не чув.

Бригадир хвацько тицяв короткою рукою, показуючи, кому куди їхати. Про нас з Бакиром він ніби забув. Я звично прикипів до керма. Я знав, що мені робити.

— Газу! — мовив Бакир і натиснув ногою на педаль.

— Я сам! — сказав я.

«Танк» посунув. Тоді Бакир вискочив з будки.

Наша халупка як печериця. І ніби не я до неї, вона до мене пливла. Її двері були зачинені на кілочок, не чекали вже нікого.

Мої руки міцно лежали на кермі.

За «танком» біг Бакир і щось кричав бригадирові.

З розгону вривався я в стіну. Хата присіла. Я глянув у заднє віконце і заглушив мотор. Біля розвалин стояла моя мати і тулила до грудей жменьку повняків.

*

Внизу, під горбом, загуло й зашуміло: піднято шлюзи. Море клинуло.

Я взяв матір за руку і повів аж ген-ген, до нової хати, нашої хати з одчиненими вікнами, в

яких метлялись фіранки, мов руки доброї господині. Ми йшли, і море йшло за нами, вергаючи хвилі та заливаючи плавні й старе село.

Мати спинилася на порозі. Зів'яли квіти в її руках, мліли від сонця.

З долини, де були хвилі, війнуло вітерцем. Дужче й дужче. Й зімлілі на сонці повняки, оживаючи, горнулись до матері.

СТАНЦІЯ „НАДІЯ“

КІНОНОВЕЛА

Чортове скигління — заметіль! Своїми холодними крильми вона зриває з землі сніг і жбурляє в низьке небо. Заметіль навиває пільму. Йї тісно в степу. Вона хоче прорватися кудись з Кулундійщини.

В ніч, засліплену віхолою, жене на санях тракторист Дмитро Бадурак.

З необжитого ще радгоспівського відділка Дмитро Бадурак везе до лікарні дружину.

— Вйю! — кричить він на коней, то натягує, то відпускає віжки. Коні борсаються.

Крізь хугу — жіночий стогін.

Безпорадно і злякано оглядається Дмитро на Марію, зіскакує з саней, підпирає їх, — марно!

Коні хропуть. Сипким піском у кінські очі в'їдається пороша.

В солдатських чоботях, у солдатських штанях, в куфайці, Дмитро вовтузиться біля саней, хльоскає віжками, потім зриває з плеча рушницю, стріляє в заметіль.

Реготом відлунює постріл.

Марія загорнута в білий сибірський кожух.

Вона зі скуленими ногами і тому здається зовсім маленькою. Щось говорить, але за вітром Дмитро не чує.

У відчаї рвонув за вуздечку.

— Вйо!!!

Коні, по шию в снігу, басують перед ним.

Дмитро обома руками сіпає вуздечку, зама-
хується кулаком і б'є коня по морді.

У кожусі підводиться Марія.

Вона дивиться на Дмитра через кінські гриви.

В очах її ні жалю, ні співчуття. Вона переси-
лила біль.

Вітер зриває з Дмитра вушанку.

Марія знову щось говорить.

— Га? Га? — кричить Дмитро і чимдуж бі-
жить до неї.

Коні падають.

Марія їсть сніг.

Вона сповзла з саней, не ступила й кроку,
провалилась.

Він піднімає її, годує снігом, поволі просува-
ється з нею, раз по раз стріляючи з рушниці.

Ледь видно залишених у степу коней.

Марія відкидає злиплі коси з очей: над білим
степом — колиска. Вона то стає місяцем, а мі-
сяць — знову колискою.

...Мороз сковує дух. Порипує сніг.

З селища, яке розбудовується і взимку, по-
вільно суне трактор.

Дмитро в будці. За трактором, по тільки що
покладеній доріжці, біжить дівчинка.

Дмитро співає. Ця пісня — жмут зів'ялого
листа і пишного цвіту.

Дівчинка чеберяє за трактором і плаче.

А з будки трактора — пісня, не Дмитрова,
Марїїна. Вона заспіває її, коли з'явиться перед
Дмитром.

— Тату!

Дмитро натискує на гальма.

У дівчинки — сльози. Та вона біжить.

Скриплять гальма.

— Зігрілась?

Дівчинка засапалась. Вона киває голівкою і моргає очима.

— Ну, сідай,— і він легко підхоплює її до себе.

На похиленому стовпці — фанерна дощечка. На ній незугарний напис: «Станція «Надія».

Дмитро зсаджує дівчинку біля стовпа і подає портфель.

— Ну, я поїхав...

Дівчинка вішає великий портфель на мотузочці через плече.

Потарахкотів трактор. А повз дівчинку — потяг. Помчав пасажирський. За ним — товарняк. Свиснув на весь степ і спинився біля похиленого стовпа.

— Надієчко! — старий машиніст.

Станція «Надія» — вірніше, колись тут буде станція. А поки що тут спиняється на п'ять хвилин товарняк, щоб узяти дівчинку Надію. І дівчинка знає, що товарнякові не можна запізнюватися. Вона спритно чіпляється за приступки.

Кожен ранок Дмитро Бандурак відвозить до поїзда Надію — свою доньку. Такий Надійчин шлях до школи. Такою є її школа. Майже за сотню кілометрів від дому, бо в радгоспівському відділку немає малих дітей. Та і в школі, де вона вчиться, поки перший клас, одна вчителька і семеро учнів.

Дмитро Бандурак привозить доньку і від поїзда. Але йому ще треба на роботу. Треба

возити балки. У відділку мало робочих рук. Взимку тракторист мусить бути ще й теслею.

Звечоріло.

Надійка за букварем. Вона щось варить. Але їй не читається. І не тому, що треба варити. Вона сама, їй хочеться до матері. Але матері немає. Нема навіть її фотографії. Мати покинула їх. Тепер Надійка велика і знає, що мати то кидала батька, то знову верталася. Вона хотіла і її, Надійку, забрати з собою, та батько не дав. Останній раз мати пішла з дому, коли Надійка вже вміла ходити. Тоді так гула заметіль...

На порозі — батько. Він скинув шапку.

— А в мене вже каша кипить.

— Посолила?

— Ще б ні?

Батько не хвалить Надію. Він сідає до столу. Надійка ставить на стіл вечерю.

Дмитро Бандурак задуманий.

— Тату, ой, гудзичок упаде в тарілку, і ти його з'їси...

Дмитро відриває гудзика.

— Тату, я зараз пришию, — схоплюється Надійка.

Вона засилує нитку в голку і раптом питає:

— А наша мама приїде чи ні?

— Не знаю.

— А вона добра?

Дмитро Бандурак мовчить.

— А ти любиш її?

Як все це пояснити доньці? Він ніколи не сказав, що Марія погана. Йому навіть шкода її. Він любить Марію. А чи любила, чи любить вона? Її гнало від нього, як заметіль жене подорожнього до якогось затишку.

Стук у вікно.

— Дмитре!..

Кругнувся.

— Та хто там? — але в ту ж мить відчинив двері.

В хату з морозом влетів шофер Федько.

— Води, бо сконаю,— і затряс руками.— Та не пити, в миску.

Устромив руки в миску і, коли зашпори відійшли:

— Запрягай, Дмитре.

— Куди?

— Знаєш-розумієш, з начальством з дороги збився. Швидше, а то подубіє.

Де що, так до Дмитра.

— Надія поспить.

— Мені страшно.

— Вовк не прийде,— Федько.

— А вітер гуде.

— Вдягайся,— батько.

Вдягнулась мала. Дмитро закутав її в хустину, зав'язавши навхрест на спині.

— Поїхали витягати начальство.

Тарахкоче трактор. Надія в кабіні. Бачила, як прив'язували ланцюги, чула з кабінки — хтось кричав, а потім заснула.

За трактором повзе машина.

Дмитро витирає чоло. Він повільно заплющує очі і знов розплющує їх.

З далини степу, з снігів, помалу з'являється Марія і йде назустріч. Вона в тому ж кожусі, що й сім літ назад. Співає співану Дмитром пісню. Свою пісню.

— Це ти?

— Я,— тихо каже Марія.

— То щезни.
— Здрастуй, Дмитре.
— Чого ти хочеш?
Марія тихо сміється.
— Тепер ти смієшся!.. Я ненавиджу тебе.
— Не говори так.
— А як?
— Ти не жалів мене. Ти робив усе так, ніби мене й не було. І коли я змучилась...
— Замовкни!
— Все забувається, Дмитре. Але чомусь тривожно мені, і кожен свій день я йду і йду, і ні хвилини спокою, і душа болить. Ти не можеш без мене.
— Не можу.
— Тоді забудь усе і підійди до мене. Це ж я,— вона наближається.
— Не підходь! Я не можу звертати. Наїду на тебе.
— Наїжджай!
— Дмитре! Ти на якусь птицю наїхав! Глянь — полетіла! — кричить з машини Фєдько.
— Де? — скинувся Дмитро.
Шугнув птах.
Дмитро глянув на Надію — не збудилась.
Пізно Дмитро на руках вніс доньку до хати.
Став доїдати холодну кашу.
А вранці — знову трактором до школи. Мороз трохи відпустив. Надії не холодно в ноги.

... Розвертається і спиняється чорна «Волга». З неї виходить інтелігентний чоловік в окулярах. Він у пальті. Його обличчя живе і симпатичне. З-за окулярів — розумні очі. Впевнено підходить до трактора.

— Ви Дмитро Бандурак?

— Або що?

— Ви не знаєте мене?

— Скажете.

— Так. Ми з вами не знайомі. І, власне кажучи, я... Будьмо знайомі. Я Костянтин Рибальченко.

— Будьмо, — і Дмитро потиснув його руку.

— Я — з Києва. А вам не скучно?

— Що там? — і Дмитро махнув рукою.

«Не те, я щось зовсім не те», — подумав Рибальченко. — Власне кажучи, я... — і пустився берега. — Віддайте мені дружину!

Пауза.

— Хіба я забирав її?

— Так... Але...

— Дмитре! Де ключ? — гукнув Федько.

— Який там ключ?

— Ну, знаєш, той...

— Вибачте, — сказав Дмитро Рибальченкові і пішов до гаражів.

Він скоро повернувся. Але для Костянтина це здавалося надто довго. Поруч стояла «Волга». Але він її не помічав.

— Марія, ви знаєте, не змінилася. Вона така... Вона дорога мені ще з школи. Давнє. Можливо, вона й казала вам про мене?

— Ні.

— В народі кажуть, розбитого не склеїти. Я і дочку готовий забрати.

— Все?

— Тобто як усе?

— І дружину, і дочку — більше вам нічого не треба?

— Я люблю Марію. І ладен піти на все! На все! Боже мій, я ще ніколи не почував себе таким приниженим, як оце перед вами.

— Не знаю.

— І всього ніби досягнув...

— Тоді умреть!

Рибальченко пішов до машини. «Волга» рушила. За кілометр розвернулася і полетіла назад, до трактора. Зупинилася. Довго стояла нерухомо.

Дмитро стоїть з заводною корбою.

Повільно рушає «Волга». Відчиняються дверцята, і на ходу виплигує Марія.

Сніг сиплеться Марії на валянки. Вона обходить трактор. Грузне в снігу. По поли. Йй ні за що вхопитися руками. Дмитро гладить фару, а в кабіні — Надія.

Мовчить Дмитро. Мовчить Марія.

— Добрий день, Дмитре.

— Добрий день.

Костянтинові Рибальченкові тісно у «Волзі». Він розчинив вікно.

— Що ж, так і будемо стояти? — питається Марія і ступає наперед. — Я не поїду звідси.

— Знаю.

В білий степ летить чорна «Волга».

— Це твоя мама, — каже Дмитро Надії.

Марія цілує доньку. Вона обіймає її. Дівчинка ніколи не відчувала такої ласки.

На весь степ свиснув паротяг. Спинився коло стовпа. Постояв п'ять хвилин. Що з Надією? Де вона? Нічого не зміг збагнути старий машиніст. Це вперше Надія не їхала до школи, і старому машиністові було сумно.

У школі даремно переймалася молода вчителька. І цілий клас — шість учнів — у цей день були не то пильнішими на уроках, не то просто смирними.

Марія миє долівку. Миє теплою водою. Підбирає ганчіркою брудні патьоки.

Надія — на ліжку. Їй і незвично, і приємно, що в їхній хаті хтось порядкує.

— А я сама завжди мила підлогу,— каже вона.

Марія викручує ганчірку.

— А коли була зовсім мала, татко мив. Та це було давно,— каже вона по-дорослому.

Марії нема що відказати їй. Вона розуміє, що Надійка дуже скоро стала дорослою.

— А брудну воду ти знаєш куди виливати?

— Не знаю,— відказує Марія.

Надії, мабуть, важко назвати Марію матір'ю, хоча їй дуже хотілось.

— То я сама виллю,— і спустила ноги з ліжка.

— Десь за бараком?

— За бараком, але не з порога, бо замерзне, і можна послизнутися та впасти.

Марія підхоплює таза.

Надійка на якийсь мент сама в хаті. Вона швидко зіскакує з ліжка. Біжить до материного пальта, яке вісить на гвіздку, мацає його і загортається в поли.

Скрипнули двері, і вона посеред хати.

— Надієчко, а чиста скатерть у вас є?

— Є, ми з батьком застеляємо стіл на великі свята. Дістати?— І очі блищать.

— Дістань,— підморгує Марія.

Надійка дістає з чемодана скатерть.

Вони вдвох розгортають її, застеляють стіл.

В хату — Дмитро. Він з горою кульків і пакетів.

Хата начеб переродилась. Кожен куточок дишає теплотою.

— Надіє, нум тарілочки і виделочки.

— Я зараз, тату,— і кізкою на кухню.

Марія дивиться на кульки і пакети в Дмитрових руках.

— Квітами б зустрів... Дружин квітами зустрічають, Бандураче,— каже Марія.

Дмитро дивиться у вікно.

— Це я так, а ти й похнюпився.

— Навесні я подарую тобі квітів. Цілий степ.

— Мені було тяжко без тебе,— Марія торкається його плеча.

Вбігає Надійка з ножами й виделками.

— І чарочки помити? — питається вона й зникає.

— Якби ти згодився віддати Надієчку, я б не вийшла з машини,— каже Дмитрові Марія.

Дмитро мовчить. Але його очі лагідні. Він переконаний, знає, що всі ці довгі роки Марії жилося, як у машині, що вона весь час їхала до нього. Довго. Надто довго.

— Костянтин, ще коли я закінчила десятирічку, так би мовити, просив моєї руки. Цього літа він приїжджав у наш райцентр... Він добрий. Йому була мука їхати сюди. Через мене...

— Навіщо це ти розказуєш?

Надійка вбігає з тарілками й чарочками.

— Покрай хліб,— наказує батько.

Вона бере хліб з його рук.

— Коли б ти і віддав Надійку, я б не могла жити з ним. Я не люблю його,— Марії хочеться обняти Дмитра.

— Моя ти незрадо,— каже він.

Марія бере з його рук кульки і пакетики. І їй любо брати їх з його мужніх рук, бо вона любить його такого, сильного і черствого.

— Ну, чому я така нещасна? Чому всім приношу нещастя? — порається Марія коло столу.

Надійка вносить хліб. Вона не знає, допомагати мамі чи ні.

— Допомагай мамі, Надіє,— каже Дмитро.

І ось вони втрюх біля столу. Втрюх за столом. Надійка між ними.

І Надійці — крапельку вина.

— Мамо, ти зі мною спатимеш? — питається раптом Надійка.

Марія цілує доньчину голівку.

Розмерзлися віконця в хаті Бандураків. Марія промила їх. Але мороз неблаганний.

Марія розчісує Надійці кіски, влітає бантики. Вона відводить Надійку до поїзда. Рушає товарняк. Старий машиніст махає рукою Марії.

А вона стоїть біля похиленого стовпа — майбутньої станції «Надія». Стоїть, поки не зникне поїзд. Тоді йде на роботу. А надвечір поїзд знову спиняється на п'ять хвилин. І дочка з мамою ідуть додому. Батько ще довго не повертається. Він тепер завжди чисто виголений. Здається, зникли зморшки з його молодого обличчя. І коли він за кермом трактора, і коли повертається пізно додому,— він щасливий. І є й такі, що заздять йому.

Селище — радгоспівський відділок — таки розбудувалося. Чимало вже людей перейшло з бараків у муровані будиночки.

У хаті Бандураків вариться вечеря.

— Чому вас сьогодні навчили? — питається Марія Надійку.

— Ми читали сьогодні про грушу.

Марія переглядає доньчині зошити, щоденник. Вона їздила з Надійкою до школи і познайомилася з молодого вчителькою.

— Старанніше треба писати, Надієчко.

— Перо дряпнуло, — виправдовується Надійка. — А татко ніколи в мої зошити не заглядав і ніколи в школі не був.

— В нього не було часу.

Але Надійку це не переконує. Вона знає, що в тата знайшовся б час і провідати школу, і подивитися, як вона пише й рахує, але й без того він був упевнений, що вона його ніколи не підведе. Це розумілося без слів.

— Мамо, а що таке груша?

— Груша? — і Марія сіпнула.

— Ми читали, що груші цвіли. А як цвітуть груші? Так, як квіти в степу? Навесні галявинами весь степ червоний.

— Так то ж квітки, а груша...

— А я не знаю. А запитувати вчительку соромно.

— Ось тато йде. Спитаєш його, що таке груша. — Голос у Марії строгий, не материнський.

Якось не так вона глянула на щасливого Дмитра, зминула його, йдучи на кухню.

В тазу — тепла вода.

Дмитро ще нічого не передчував. Він роздягнувся до пояса.

— Мамо, злий таткові води на спину, а я вечерю на стіл, — сказала Надійка.

Дмитро вмивається пофиркуючи.

Марія з рушником на плечі.

— Татку, татку, а що таке груша? — застрибала і стала перед Дмитром Надійка.

— Груша? Ну, це груша... — підняв він голову.

— Ні, ні, ти розкажи... Мама казала, що ти розкажеш.

Розпрявився.

— Наша дитина не знає, що таке груша, — каже Марія і стоїть неперушно.

— Груша... Ну, груша — це дерево...

— Сам ти дерево, — прорвалося в Марії.

А в Надійчиних очицях туманець.

Марія наблизилась, втирає рушником Дмитрового лоба.

А десь там вже бубнявють груші. Бо вже березень. І десь тануть сніги.

Але груша скоро забувається.

Нелегке степове життя бере гору. І краса цього життя з його злигодями підхоплює й несе на своїх крилах Марію, Надійку і Дмитра. І мужніють мати з дочкою. А Дмитрові мужність позичати не треба.

Ні донька, ні батько й слівцем не обмовляються матері про давне.

Вона не чує докору. Але щось та не так у Бандураків, бо чому ж Марія лагідніше розмовляє з шофером Федьком, коли той іноді завітає до них, як з Дмитром. Ті балачки: про скору весну, про хліборобські турботи. Але чому, коли Дмитро говорить про степ, Марія змовчує, а Федькові відповідає.

— Гектари?.. Ми кілометри засіваєм, — каже Федір.

— Простір, — відповідає Марія і посміхається шоферові.

А Дмитра злить ця посмішка. Йому млосьно в грудях.

Під весну Дмитро зовсім відбивається від дому. В його душі вже прокинувся сівач. І він марить ріллею. В його кишнях Марія знаходить зерно.

Марія пішла по воду, послизнулася й забила коліно. А Дмитро розказував про ярову пшеницю.

— Інші люди давно в пристойні квартири перейшли, а ти все в бараці? В них і криниці під боком.

— В бараці. Ти ж пам'ятаєш, як ми в наметі жили,— сказав Дмитро, дивлячись на зернятка на долоні.

Надійка з книжкою в ліжку.

Дмитро гладить зернятка, і ті зернятка розізлили Марію.

Негадано входить Федько.

— Героя заробляєш? — кинула Марія.

— Та чому ви? — втручається Федько.— Нині кіно крутять. Махнем?

— Люблю робити,— сказав Дмитро і пішов з хати.

— Маріє, одягайся. Наздоженемо його, забере у кіно,— вмовляє Федір.

— Ні...

І стало в хаті порожньо.

Марія схилилася над ліжечком доньки. Поклала свою голову до її голівки.

Ні, не уявився в цей час Марії Костянтин Рибальченко чи набридливий Федір. Нехай людям здається що завгодно, але вона й не думала ні про одного з них. Щось інше, щось жорстоке і невблаганне кликало і манило її з

Кулундинського степу. Може, то був голос дитинства. І якщо засуджувати її, то треба засудити і його.

— Мамцю, тобі добре зі мною?

— Добре.

— А ти любиш тата? Ну, скажи!— і потягулась до матері руками.— Ти, правда, любиш його?

Того вечора Бандураки мовчки полягали спати.

Загасло світло.

За вікном гув вітер. І сюди, через гірські хребти Ала-Тау, він приносив весну. Мабуть, це він розбудив Марію. А можливо, наглий сон, ймовірно, що й вітер, і сон.

Вона зойкнула і лягла навзнаки.

— Болить коліно? — спитався Дмитро, лежачи очима до подушки.

— Ні, я бачила хату...

— Яку хату?

— Нашу... З перелазом, на якому ми стрічались.

— Я думав, коліно болить. Тихіше, а то розбудиш Надію...

А Надія солодко позіхнула і сама прокинулась.

— Мамцю, татку, мені снилася груша. Вона так цвіла, так цвіла...

— А ти пам'ятаєш грушу під нашою хатою?— спитала Марія Дмитра.

— Ви мені не розказали, а вона сама приснилася,— невгавала Надійка.— Під хатою. Аж до неба.

Дмитро з Марією не обмовились, що під тією грушею, старою й розлогою, вони не раз довго

просиджували. Під тією грушею Дмитро вперше поцілував Марію. Це бачили тільки зорі. І того вечора, коли він повернувся з армії, Марія чекала його теж під грушею.

— Пахучий і такий густий цвіт. І мені в очі,— невгавала Надійка.

Марія встала з ліжка і підійшла до Надійки.

— У нас під хатою росте груша...

— До ранку ще далеко. Нам на роботу. Тобі до школи, Надіє. Поспали б...

— Мамцю, я хочу груші...

— Ми поїдемо, Надієчко...

Устав Дмитро.

Блиснуло світло.

Дмитро підтягнув гирку годинника. Глянув на маленький годинничок на столі.

— В тебе що за годинник, Маріє? Пізнить. На три години.

Марія взяла в нього годинника і почепила на руку.

— Не пізнить, Бандураче.

Вони стояли спиною одне до одного.

— Ти вирядиш нас?

— Коли?

— Сьогодні.

— Ти це вирішила?

— Так...

— Мамцю, я не поїду з тобою!..

На весь степ свиснув паротяг. Спинився біля похилого стовпа — станції «Надія».

До паротяга біжить Надійка.

Дмитро розвертає від колії трактора.

ЗА ВОРІТЬМИ

І сиділа мати край столу. А на липовому столі, де завжди під рушником лежав буханець, її скоцюрблені руки і тупий ніж.

— Вівде! Та Вівде!— чулося знадвору, але мати не озивалася.

Вона дивилася у вікно. Її приплющені очі були печальні й суворі.

Брязнула клямка, і гупнули перекошені двері.

— Я гукаю, думала, що й у хаті тебе нема...

Мати відвела свій погляд од вікна і мовила:

— Параня...

Боса молодиця причинила за собою двері, але не вступалася з порога.

— Чекаєш?.. — не спитала, а сказала з тією ледве відчутною іронією, коли знають, що й чекати нічого.

— Чекаю, Параню...

Параню мовби щось відкинуло на середину хати.

— Тобі добре, ти ще можеш чекати, Вівде...

Мати кивнула старою головою і знову стала дивитися у вікно.

— А я?.. Хіба з тамтого світу?! — бухнуло криком з Параниних грудей. І нараз мовби й долівка послизнулася під її ногами, і стеля

закружляла над нею. Вона вся скулилася й нишком почапала з хати.

Мати бачила, як посунула Параня попри вікно на вулицю, проте не постукала у вікно, не зупинила її, не перепитала, чого та навідувалась.

Порожнє й тихе подвір'я муравилося перед материними очима.

Її старого, як і Параниного, зашмагали нагаями, затовкли кіллям на економії, коли ділили хліб. Паранин старший син теж зачляк від нагаїв і кілля, а Вівдин Мирон якимось викрався. Та в Парані ще є малий. А Вівдин таки того вечора подався геть. Тільки заскочив, ледве сорочку йому під пахву уткнула.

«Бувайте, мамо!» — сказав і відсахнувся од неї, шелеснуло в городі.

А вона стояла за причілком і німіла.

Тоді ж, серед ночі, наднесло Параню, і вони вдвох пішли, відкопали забитих, перенесли на цвинтар і поховали. А вранці улани випотрошили все, що було на обійсті.

Мати звикла до самотності. Їй мовби нічого й не хотілося. Варила собі в малому горнятці картоплю. Їла її завжди задубілу. І нині зварила, а їсти забулася. Сидить край столу. Десь-то нікому, як їй оті перевороти: то білі, то зелені, то жовто-сині, а Мирон з червоними... Може, де ворон очі вже випив.

Мати чекала. Від сонця до зорі і від зорі до сонця. І не відчувала себе самотньою. Син її, Мирон, промовляв до неї через вікно з білих світлів, і її спалені літами й мукою уста інколи морщила легенька усмішка. Мати балакала з сином, як з богом.

Попоравшись на вгороді (це ж тільки в неділю могла посидіти під вікном) і зашкандибавши в хату, вона забулася позачиняти сінешній хатні двері, а чи зробила це навмисне, сподіваючись, що ось-ось хтось має увійти. Слідом за нею вступила курка і засокотала, заскаржилася, що їй сумно одній, що з сусіднього подвір'я її гонять. За куркою, накричавши і нагалакавши, вскочив Паранин малий.

— А що я вам скажу, бабо?..— і стрибав, і шкрубав у носі.— В нашому селі більшовики. І вашого діда, і нашого тата наново ховатимуть, ще й труби гратимуть... Ага?..

І від тієї дитячої радості щось тепле й незгасле ворухнулося в грудях старої. Вона поклала свою руку на хлоп'ячу голову, погладила, та хлопець враз присмирнів, неначеб його підмінили...

...Грали військові труби над старими могилами. На вітрі маяли кумачі. Хтось про щось говорив, але мати не чула. Труби кували мідь, а барабан — стогін.

Усеньке село збіглося на цвинтар, а матері хотілося побути самій. Прослизнула з натовпу, якось вибралася непоміченою з цвинтаря і пішла до своєї хати.

Про неї згадали, схопилися, коли ділили економію. Привезли і їй галетку борошна.

Вівді було вдивовиж, що нею хтось заопікувався. А Параня, коли оту галетку борошна привезли, хвалилася перед бійцями Мироном, наче своїм сином:

— І наш за людську власть...

Вівді, проте, не було з цього великої втіхи. Бійці, молоді хлопці в зеленому, своєю химерною

зброєю — гвинтівками і бомбами — наганяли на неї страх.

Спочатку їй не до борошна було. А коли хлопці почали казати, щоб вона пекла хліб, щоб хлібом зустрічала сина, Вівдя згадала про сито і пожалілася, що нема дров.

Бійці поскидали зброю і нарубали їй дров.

Мати вчинила хліб вночі, а вдосвіта розпалила піч.

Вона квапилася, побоюючись, що Мирон ось-ось може з'явитися, а хліб не спечений.

Удосвіта в селі почалася стрілянина. Вибухали бомби. Але Вівдя ніби цього їй не чула. Кочергою розправляла поліна. В печі пашіло. І її обличчя навіть зарум'янилось.

Всадила хліб у піч, десять буханців, і сіла на лаву.

Не чулося стрілянини. В хаті їй на душі в матері було тихо. Пікся хліб. На лаві стояла миска з водою, щоб скропити його, коли вийма-тиме з печі.

Солодкий, сонячний дух хліба сповнив господу.

Мати встала з лави, тихцем підійшла до печі їй, перехрестившись сама, перехрестивши піч, відслонила затулу. На черені високо здіймалися буханці. Вона посадила переднього на лопату, витягнула. Він був гарячий. Але взяла його в руки, підбігла до лави, покропила водою з миски і вже хотіла поставити на лаву, коли в хату зайшло двоє солдатів. Мати так і тримала буханця, тулячи його до грудей.

— Хліб! — сказав один.

— Добрі люди борошенця дали, от і спекла, — сказала мати. — А ви ж, певно, голодні,

діти?— І вона схопила з столу тупого ножа, розкраяла буханця навпіл і подала солдатам.— Охолоне, їжте... Коли-то мій прийде?

Один і другий солдат кинули хлібом об землю. І закричали, загорланили, затупотіли ногами й забряжчали зброєю.

То були улани. Теж у зеленому. Хіба старій розібрати.

Повели її: за чоловіка і сина.

А з хати — солодкий, сонячний дух хліба.

На вулицях — вояки, вояки. І нікого з своїх, селян.

Гучні команди.

Дибилися коні.

А ті два не відпускають матері. Тільки вивели її за ворота й засперечалися між собою. Один казав кинути стару, а другий не хотів. І тоді той побіг наздоганяти валку, а другий по-вільно зняв карабіна. А мати стояла край своїх воріт і думала, чому її не відвідала Параня. Це ж і малому дала б цілушку...

Бахнуло, і матір відкинуло до воріт. На все подвір'я закудкудакала курка, гублячи пір'я, а з хати несло паленим хлібом.

З далечини бачу її. Стоїть на порозі хати, колить критої гонтами, а тепер порослої мохом, і дивиться у широкий світ. Її муки — не виказані, її горе не перейдене. Тільки очі виплакані, старі. То удова.

Досвіток до роботи жене. Падає крута сльоза в пилюгу і в пилюзі затоптується, щоб люди не бачили, щоб не здогадалися. Вітер очі сушить. Добрий польовий вітер-гультяй.

На полі докопують картоплю. Вона з корзиною швиденько картоплю підбирає, а ще швидше на купу висипати носить, ніби побоюється, щоб хто не перепинив. То удова.

Не розігнеться в роботі, перепочити не хоче-тья їй. А людям спочивається. І обідається їм смачно. І після обіду ніби й про неї згадують.

— Тяжко тобі, сестрице,— кажуть жалісливі.

— Гуртом батька легше бити,— кажуть бай-дужі.

Розумні мовчать.

А той, що на коні вигицує, під'їде і нашіптує:

— Чи не заїхати до тебе, як місяць зійде, з картопелькою?

І ти слухаєш, бо ти — удова.

Вертаються люди до хат. Кожного хтось жде.

А тебе? Кури й собака. Та ще корова мукне, уткнеться м'якою мордою тобі в рукав. А в хаті сутінки. Темрява вікна завішує. Ні палити, ні світити не хочеться. Ліжко з подушками, але холодне, як мрець. Ти — удова.

А вже зорі займаються і викликають місяця. І ти йдеш на дорогу, яка стелиться від твого порога на доли і горби. Питаєш її:

— Закуріло тобою, як чоловік на війну пішов. Скажи, розлучнице, куди завела його? Я б на могилі квітів насіяла.

Дорога німа.

Але ти не замовкаєш.

— Травною-муравою поріс ти, шлях. І сліди сина мого поросли. Де він?

Падають зорі на шлях.

— Скажіть же...

І ти простягаєш свої руки до зір, до місяця, що вже зійшов і хизується щербато. І ніхто тобі нічого не скаже, окрім того, що сама ти добре знаєш: лежать батько з сином десь край битого шляху та й розмовляють з вітром про те, що їм зеленіти травною, а тобі ту траву косити.

Небо затуманилось. Зорі поховались, а за ними і місяць-одинач — за хмару. Осіння мжичка. Хата, поросла мохом, протікає. Кутки нестатками світять.

Виходиш, стаєш на порозі проти високого неба і простягаєш до нього руки. А над сивою головою мерехтять зорі.

БАБУНЯ

Хата вмирала, як і бабуня. Скільки не пам'ятаю бабуню, вона завжди була стара. І хата теж завжди була стара.

Ця хата, напевно, була давнішою від бабуні. Напевно, й бабуня не пам'ятає її молодою.

І як тяжко мені уявити, якою була хата новою, так само тяжко намалювати в уяві бабуню дівчиною.

Була ця хата надто просторою. І коли я зараз на кожному кроці чую, як люди мучаються, як вони б'ються і розбивають свої душі об гостру квартирну проблему, завжди згадується стара хата. Вона вміщала всіх. По-теперішньому в ній жило щонайменше п'ять родин: в бабуні троє синів і дві дочки. Всі вони поженилися і всі повиходили заміж. І всі спали покотом. І покотом для бабуні родилися внуки. Всі спали на розстелених околотах. Взимку майже кожної ночі ночував хтось чужий — мандрівні цигани або зайшли старці-лірники. І нікому не спадало в голову, що це соромно чи незручно. Хата усіх радо приймала. Вона була такою великою й доброю, як людське серце. Вона нікому не відмовляла ні в теплі, ні в світлі.

А у війну в ній спочивали перед битвами роти солдатів.

Хату поминули снаряди, а бабуниних синів і зятів не поминули. Невістки і дочки подалися до міста, щоб заробляти хліб. І хата поменшала. Вона стала старіти на очах. І на очах стала занепадати бабуня.

Вітри спочатку розметляли дах. Закошлатилася солом'яна стріха, стала обскубаною, як волосся на бабуниній голові, і поруділа. Хата понижчала, як і бабуня.

Бабуня стала спиратися на костур, а хату не було кому підперти, та й нащо? Підсліпуватими стали вікна, як і бабунині очі. Не могла вже хата втримати тепла. Замість тепла по ній розповзався дим. У печі не гуло, а сичало. Під стріхою шугали вітри, в комині висвистували вихори, а стеля цідилася сирістю. І бабуня заходила кашлем. У бабуні теж не було тепла, вона хукала на свої сухі руки холодом.

Та поки жила бабуня, жила й хата. Бабуня не хотіла вмирати, і хата теж не хотіла. Бабуня й хата стали двома дивами, які своєю довговічністю чудували світ. Хата вгрузла в землю, але не розвалювалась. Бабуню гнуло до землі, але вона не падала. Земля не приймала бабуні й хати.

Досвітком бабуня спустила ноги з печі, сповзла на долівку, щоб іти по воду, але руки не могли надибати відра. Стара зовсім недобачала. Але їй не було тяжко. Вона легко ступила до дверей, навіть розчинила їх навстіж, і їй стало так добре, що лягла на порозі. Тоді в навстіж розчинені двері увійшло сонце і вистелило промінням хату...

ГОМІН ДОРОГИ

Клим не відразу розповів мені про батька. Ми проїхали разом тисячі кілометрів. А запізнався з ним у великій черзі перед загратованим віконцем каси. Взяли квитки, вийшли на перон.

— Дивіться, бузьки! — сказав Клим.

Я підняв голову.

Навесні-провесні повертаються бузьки, а людей манить кудись. Навесні-провесні скресають дороги, і по них, розгрузлих, ще не протряхлих, тягнуться на станцію люди. Капле із стріхи, б'є дзвоном, і я теж — на станцію.

На пероні метушня, штовханина. Хтось розсипає проліски. Всі розступаються, всі беруть по квітоньці. Люди, перебувши зиму, самі подібні до цих білих пустунків весни. Порозстібавшись, шапки на потилиці, хустки порозв'язувані, розтріпані, наче проліски. І, як ті проліски, веселі.

Наша станція маленька. Та все ж через неї, бо ніяк не обминути, пролітають міжнародні ешелони. Не спиняються. Миготять білими фіранками у вікнах. Звільняється колія. Тоді з гуркотом і з завиванням подають розгніваний потяг. Вагони не щільні, не металеві, та вітри ж весняні, і пасажери липнуть до вагонних дверей, мов бджоли до льотка.

Піднято семафор — на цілину!
Свисток, і гудуть чугунні рейки.

Всім весело, бо вагони всіх проковтнули, всім дали притулок: кому ковдру з матрацом, кому куточок біля вікна, а кому — голу третю полицю з клунками в головах. Всім весело, бо всі, як ті розтріпані проліски. І їх позбирав, звів до купи потяг.

Ми з Климом біля вікна. Він з одного боку столика, а я з другого.

Наш вагон пахне кожухами, хлібом, жіночими косами і пелюшками — селом.

Шлях довгий. Вихопившись із маленької станції, яку для того й вибудовано, щоб гнати нас у світи, пролітаємо повз міста, пересікаємо ріки. Гойдається земля і небо. А шлях манить. І з безлічі вікон дивляться очі в захваті сподівання, забувши про розлуку.

Я вже трохи знаю про Клима. Торік він скінчив семирічку. Робить на цілині. Причіплювачем. А оце приїздив у гості. Побував у матері — й назад.

З весни в'їжджаємо в зиму. І коли перемауємо через Уральський хребет, над вікнами вагонів — гострі бурульки. Але потяг не спляється, і на другий день капотить із вагонних дашків, як дома з-під стріхи. Навколо степи — Барабинський, Кулундинський, Голодний.

Люди спочатку вели розмови голосно, запально. Але, здається, про все вже порозпитувано й про все порозказувано. Потяг цілинний. Всі знають одне одного, хто в який радгосп їде, хто до батька, хто до брата, а хто до знайомого.

Клим ще зовсім хлопчак. Але не по-хлоп'ячому дивляться його карі очі. І не хлоп'ячі,

а з вузлуватими пальцями його руки. Йому все звичне. Я подумую, що Клима на ціліні разом з батьком. Батько за тракториста, а син — за підручного. Про це й запитую в нього.

— А в мене батька нема,— відказує він і довго мовчить.

Стукотять колеса.

У нашому поїзді, що не вагон,— село. Ешелон сіл на колесах. І я розгадую, чому люди ідуть?

— Мій батько вбив городником есесівця... і вмер,— тихо вимовив Клима.

Я нишком відсахнувся од вікна.

— Тоді я ще був зовсім малий, бігав у сорочці і не вмів добре балакати...

І я слухаю цю оповідь під мелодію сталевих коліс і чугунних рейок. А за вікном, у степах, тануть сніги. Але сюди не повертаються бузьки. Їх тут нема. Зате в'ються орли, як стверджують газетні репортажі.

— Народився і виріс я в час окупації. За нашим городом — глибокий рів. Мені завжди страшно було туди заходити. В тому рові постріляли полонених, а батька вигнали, щоб він їх закопував. Багатьох вигнали.

Клима згадував своє дитинство, і вставало минуле — війна.

— Я бавився на своєму городі. Батько наварився, щоб не спускався в рів. А в ньому, глибокому, під наглядом одного есесівця, який сидів під кущем, люди ховали полонених. Батько ніс городника на плечі. Раптом я побачив: батько підняв городника, як сокиру. Есесівець скотився з горбочка. Хитався і шелестів кущ. А батько городником зіпхнув есесівця в яму і

повільно став вибиратися з яру. Я стояв на вгороді й не знав, що робити. А з яру — крик: «Це ж за один ослух погрожувано всіх карати, а тепер порозстрілюють... Людоньки!..» Але тоді я цього не розумів. І не було страшно, що батько вбив есесівця. І я побіг до хати і весело заголосив: «Мамцю, татко німака — бух!..» За мною в хату увійшов батько. Він попросив, щоб мати дала йому води. Батько напився. Ліг на лаві. Обернувся до стіни. А коли ввірвалися солдати, коли зашварготіли, накинувшись на нього, він був вже мертвий...

Клим скінчив свою оповідь.

Він устав. Худий. Кучерявий. Дивився в степ, і здавалося, що в усьому світі нема такого кутка, якого б він не знав. Клим говорив коротко, а я начував його, як начувається на роздоллі дерево вітру.

Вагон погойдувало.

Дорога виморює. Люди притихли й зів'яли. Ще міцнішим став дух кожухів і хліба.

Всі їдуть з надією. Нема багатства у клунках, у саморобних фанерних чемоданах. Мати з дитиною на руках — з надією. Чиясь наречена з довгими віями — з надією. І Клим зі своїми молодими важкими руками — з надією. Везуть надії. Везуть свою долю. І свою історію.

Спливло десять літ, а я ще й досі тремчу, як те дерево на вітрі, при згадці про Кліма.

Далекі степи. Навесні-провесні прилітають бузьки, а людей усе манить кудись.

— Гей! Гу-у-у...

На порозі — Артемко. Звідкись виганяється Рудий, забрьоханий, у реп'яхах. Врізнобіч, піднявши крила, втікають кури. К-кох! — злякано дригають у повітрі лапами.

Хлопець вигейкував, пес вигавкував, аж відлунювало озеро.

Займався світанок.

Вікна радгоспівського селища ловили сонце, і здавалось, воно сходить не в небі, а в кожній хаті.

Мати відчинила двері і свариться:

— Не репетуй, всіх поперелякуєш!

Артемко повернув свою чорну стрижену голову до сіней, скривився, смикнув Рудого за хвоста і погнав на вулицю.

Добігли до кошар — пастухи саме виганяли череду. На майдані трактористи заводили трактори, комбайнери випробовували комбайни. І всі казали: «Вітрогон! Без нього вода не освятиться...»

А над селищем стояв Артемків галас. Рудий задирав угору морду, мовби висліджував, де той галас губиться, зрідка погавкував і дивувався, що його гавкання теж кудись зникає.

Хлопець наганяв телят, які не хотіли йти до гурту і розбрелися. Пастухи сунули за

чередою, вимахували довгими палицями, немовби кликали з собою. Але Артемкові вже не хотілося бути пастухом, він повертався на майдан, крутився біля трактористів, які витирали об паклю руки, крутився біля комбайнерів, які брязкотіли ключами,— ніби до всіх мав якесь діло.

З автогаража виїжджав перший вантажник, і Артемко з Рудим метнулись до озера.

За коморами їх перепинив сторож з рушницею. Він вічно сонний. Картуз зсунуто на лоба. Ніколи не можна заглянути йому в очі.

— Ти чого кричиш? — напустився спросонку.

А Рудий гавкає, мало не кусається.

— Чи тебе на живіт узяло? — вже байдуже чи то до хлопця, чи до забрьоханця-пса звертається він.— Ну, чого б я кричав? Трактори оно глухнуть, і земля западається.

— Ге-ге-гей! — лящить навкруги.

Артемко здіймається на ноги, Рудий наздоганяє його, а сторож позіхає.

— От ще скавло,— каже незлобливо чи то про хлопця, чи про собаку, чи про обох разом.

За селищем, на увігнутій рівнині,— озеро. Велике голубе око степу. Воно дивиться в небо і брижиться на сонці. Озеро неглибоке, і в ньому не водиться риба. Воно солоне і застоєне. І його хвилі, кволі та сонні, лизнувши солончаківий берег, бредуть ним і завертають, але, не маючи де дітися, знову неохоче напливають, щоб знову ліниво відхлинути.

Артемко і Рудий мчали туди. Вже добігли до подвір'я контори, і озеро, залите сонцем, відлунювало їхнім же галасом, кликало їх, ніби йому мало було сонця.

Те озеро, солоне і мілке,— душа степу. В ньому купаються діти. Тут мують машини й худобу. А підвечір і цілий день у неділю на солончакових берегах спочивають жниварі — чоловіки й жінки, старі й малі. Озеро забирає собі їх втому, залишає на їхніх спинах шари білої солі. Вона аж хрумкотить на зубах. А озеро — ласкаве та миле. І в ньому разом з людьми купається небо.

Так улітку. А вже з ранньої осені на ньому починають сердито ворухитися хвилі. Згодом ті хвилі, розгойдані й могутні, здіймаються валами. Тоді озеро сивіє. Воно реве і стогне. І ніхто не знає, чого йому треба. А воно то втікає від берегів, то налітає з новою силою, б'ється об них, солончакових, кипить, і вали-хвилі стають піною. Не підходь, не підступай — затопить.

Хлопець з собакою надбігли до контори. Артемко на льоту стягував з себе синеньку майку. Майка зачепилася за вухо, він нагнув голову, а коли підняв її, побачив на порозі контори батька.

Хлопець наглянув у батьківській руді листа. Батько держав конверта за кінчик, і той конверт білів ще здалека.

— Кара! — гукнув батько. — Артемку!

Але син завернув з-під його носа і погнав чимдуж додому. Він забув про озеро, яке так вилискувало і манило його. Затиснув у кулаці майку. Рудий, зовсім спантеличений, якийсь час постояв, гавкнув і став наздоганяти вітрогона.

Артемкові не до Рудого. Він увігнався до хати, не зачинивши за собою дверей.

— Мамо! Що я тобі скажу? — ляснуло, ніби цьвохнуло батогом.

Мати мила підлогу.

— Дід! До нас...

— А ти звідки знаєш? — спитала вона. Маленька, з худими плечиками, які округло вигиналися з-під блузочки, дивилася на нього через плече, і в її чорних-чорних очах займалося щось небуденне й радісне.

— Лист! — одним духом випалив Артемко.— Тато несе лист!

Рудий не осмілювався вбігти до хати. Він очікував на Артемка у сніях. Батько накричав на собаку, копнув його ногою і твердо ступив до кімнати.

— Ти знаєш, Зулько, мабуть, приїжджає старий,— сказав він і сів до столу.

— Знаю,— хитнула головою мати. Вона все ще стояла на колінах, і перед нею, на підлозі, руділа брудна калюжа, яка розпливалася навколо кинутої мішковини.

Батько покосився на Артемка. Він не скидав кашкета, і з-під нього вибивалося пасмо гарного русого волосся.

— Я мамі вже переказав,— хвалився Артемко, не приймаючи очей з листа, який манив його до себе більше, ніж озеро.

— Селищне радіо! Ти завжди все знаєш. А може, цей лист не від діда?

— Так нам же ніхто більше не пише,— сказав хлопець і перевів свій погляд на матір.

— Хтозна, може, він, Фроле, і не приїде,— похопилася мати.

— Приїде чи ні, давай снідати. Тут таке, що тобі, Зулько, певно, прийдеться на роботу,— і на батьківському лобі зібралися драгівливі зморшки.

Артемко знає, що, коли батько сердиться, його лоб відразу морщиться, а гострі сірі очі, над якими майже не видно вигорілих брів, стають ще гострішими.

Мати мовчки підіймається з долівки. Вона така легка, як пташка, і така тендітна, як дівчина. Швиденько ставить на стіл сніданок.

Хлопець зорить на лист, який лежить оддалік тарілок, і нудиться. Чому мати не читає? Вона побоюється батька... Артемкова рука сама тягнеться до нього, але брати його марно: лист написано казахською мовою, тільки й того, що прочитаєш адресу. І малий міцніше стискає в кулаці майку.

Батько снідає, і на його лобі розгладжуються зморшки. Йому смакує м'ясо, і він добрішає. Артемкові не хочеться сідати до столу. Якщо справді приїде дід, у них готуватимуть плов. То нащо наїдатися?

Мати з сином мовчать. Батько снідає. А їсть він по-солдатськи: раз — і по м'ясі, два — і вже підіймає чашку компоту та добуває з кишені цигарку. Коли пахкає цигаркою, мати запитує:

— На фермі нелади?

— Дві доярки просяться у декрет, а тут жнива, — сповіщає батько й затулюється. — Може, й тобі прийдеться, Зулько...

— Що ж, підміню, — каже мати і кладе палець на вуста.

— А своя корова? Свої кури? Своє господарство?!

Артемко знає, що батько завжди страхає матір роботою, бо ж він голова робіткому. Мати завжди згоджується, але батько, погарячкувавши, відразу все переінакшує.

— Твоя правда, Фроле, своє треба доглядати,— каже мати і знову кладе палець на уста.

Батько заклад на ногу на ногу і, погойдуючись, докурює цигарку.

— Що там пише старий? — звертається він не до матері, а до листа, який лежить на столі.

— Може, тобі ще компоту? — поривається мати.

Артемкові нетерпець, він стріляє одним оком на батька. Батько заперечливо крутнув головою: компоту йому не хочеться, і хлопець хапає лист, розриває конверта.

Мати тернула руками об фартух, обіруч взяла листочок. Не добігла його очима до кінця і підняла очі на батька.

— Приїжджає...

Батько дивився на долівку, на брудну калюжу, що розтікалася навколо мішковини.

Артемко замахав майкою, застрибав.

— Коли? — буркнув батько.

— Нині,— сказала мати.— Лист чомусь запізнився.

— Він ще позавчора прийшов, але я кинув його в шухляду і забувся.

— Плов! У нас буде плов! — вистрибує хлопець.

— Та не топчись! — прикрикнула на нього мати і попрохала в батька дозволу на плов.

— Зулько, ніби мені того плову шкода? Гаряча пора, а старий знову теревені розводитиме про те озеро, про своє геройство та басмачів... Тут доярки в декрет, жнива на порі, ніколи,— і батько втуплюється в калюжу.

— А ти його не слухай, Фроле.

— Вуха затулити чи що?

— Вдавай, що слухаєш,—повчала мати, згор-
таючи лист.

Артемко мовби й недочував. Він був щасли-
вий. Дід Іманов, певно, розповідатиме і про бас-
мачів, і про озеро.

— Нащо ту долівку мити-перемивати? — ки-
нув батько і встав.

— Літо. Пилюга, Фроле...

— Тільки підлога швидше прогніє,— стояв
на своєму батько — і до Артемка: — А ти чого
розскакався? Замість того, щоб гасати й вигей-
кувати, приніс би холодної води. Твій крик з
самісінького ранку всім у вухах лящить!

— Я сама, Фроле,— заступилася мати.— Ка-
нікули недавно почалися. Нехай побігає.

— Мамо, я тобі моркви принесу,— піддобрю-
вався Артемко і майнув із хати.

Рудий сидів під вікном, чекав на нього.

Хлопець кинув на підвіконня майку. Рудий
помчав на вулицю. Він думав, що Артемко —
на озеро, купатися.

— Ти куди? Нам на город. Дідо Іманов
приїжджає,— завернув його хлопець.

Морква рядочками. Дощів давно нема. Хапав
її за гичку, полов, а Рудий нюхав сиру землю,
пробував навіть гребти її, та Артемко grimнув
на нього. Він складав моркву на купку й при-
казував:

— Грайся, але не грабайся... Дурний, якби
ти знав, що до нас сьогодні приїжджає дідо
Іманов, ти ще не так радів би!

Деяка морква не хоче вилазити, тісно сидить
у землі. Хлопець її не винурює. Зриває зелено-
го чубця й кидає. Моркви багато. І вона добре

виросла. Цієї весни город угноїли, а на додачу й міндобрив сипонули.

— Кара!

Артемко не відгукнувся.

— Кара! Прийдеш потім до мене, я тобі щось передам,— наказує батько.

Артемка ніхто так не прозиває, окрім батька. В школі його дразнять: чорний. Кара — це і є чорний. По-казахськи. Батько його не прозиває, він просто так ласкаво звертається — Кара. Але хлопцеві це чомусь не до вподоби. Все ж він відгукується:

— Добре, прийду! — і ще дужче пригнувся, рвучи моркву, а город, буйний, зелений, заступив його. Суш, спекотно, але в самих трусиках на городі не душно. В'юнка квасоля і мак стоять гаєм, а кавуни під морквою, що поросята. На них хочеться сісти й посидіти.

Але хлопцеві ніколи. Він мусить квапитися. І Рудий ніби це розуміє. Він вже не розкидає моркви з купки.

На плов треба багато моркви. Артемко думає про плов і про діда. Батько наказав прийти. І хлопець знає чого: по горілку. Діда треба частувати. Він полюбляє чарочку і називає її нежурницею. Вип'є і пуститься в балачку, які то раніше коні були. Шаблі з піхов — і на басмачів! Артемкові аж прикро, що зараз нема таких коней і що всіх ворогів уже повойовано. От коли дід був молодий, тоді тут не росла морква, не було ніякого городу,— степ і солоне озеро. Якось вибили басмачів із кишлаку, люди дякували, весь загін частували. І загін гостював на майдані. Раптом, звідки не візьмись, басмачі. Дід цілим червоним загоном командував.

Сталася зрада. Басмачі заманули їх у голий степ. Ковила шумить, і скачуть коні. Втікати нікуди. Хоч ховайся за обрій. Басмачі багатьох перебили. Тільки троє з усього загону залишилось. Басмачі за ними навскач. А в діда в загоні був розвідник Мавлян, узбек. Він часто перекидався зайшлим циркачем. Ходив з бамбуковими палицями і показував усілякі дива зі зміями. Напускав зміїв собі за пазуху, змії обвивалися йому навколо шиї. Він ніколи з ними не розлучався. І дід каже, що такого розвідника, як Мавлян, більше й на світі не було.

Артемко так занурився в дідові оповіді, що й забувся про моркву. Вже не смикав за гичку, а тільки погладжував її.

...Розвідник Мавлян, коли побачив, що від ворогів рятунку не буде, вирішив один на один залишитись з басмачами, а дід ще з одним червоногвардійцем пірнули в озеро. Мавлян дав їм по бамбуковій трубці, щоб мали як дихати, а сам погнав у степ. Та не судилося йому врятуватися. Басмачі облягли, дивуються, де інші два вершники? Мавляна оточили і, як він не відбивався, впіймали. За озером, коло кам'яних скель. Що з ним не робили, він так і не виказав товаришів. А басмачі були люті на нього: впізнали розвідника, знайшли у сідлі зміїв. І придумали вони йому страшну кару: загнали в бамбукову палицю змію, встромили палицю розвідникові в рот та й підпалили. А бамбук горить повільно, тліє...

— Ти сам змія! Нехай у твоєму череві змії гніздяться,— кричали вороги.

Артемко спохмурнів, обіруч береться за гичку, міцно впирається ногами і тягне моркву.

Рудому набридло сидіти в холодку. Йому здається, що хлопець хоче з ним гратися. Пес вискакує з маку і — хап за трусики.

— Здурів!—Гичка відривається, Артемко падає на Рудого. Той від задоволення гарчить.

— Я тебе люблю, а ти хіба розумієш?— каже хлопець і встає з землі.

Рудий наставляє вуха. Артемко гримає на нього, а пес винувато лупає очима.

— Ось давай трохи почищу тебе. Купатися ми вже не підемо. Ніколи. Зверне з обіду, приїде дідо, а ти он який нечупара. Стій, реп'яхи з твоїх боків обберу!— Він забуває на якийсь час про моркву, потім схоплюється, загрибає її, цілу купу. Мабуть, мати вже вимила підлогу й чекає на нього. Картоплиння й огудина плутаються до ніг, в'юнка квасоля чіпляється за плечі,— город не пускає його.

Руки зайняті, а Рудий не вміє відчиняти дверей. Намацується клямка, двері роз'їжджаються, і хлопець з-за зеленого морковиння бачить, як мати стоїть біля столу, тримаючи в руках дідового листа, а її очі звернені за вікно.

— Куди ту моркву?

Мати похапцем кладе на стіл лист, відбирає у сина ношу.

— Вистачить чи ще?

— Вистачить, сину.

— О, ти ще й підлоги не домила!

— А ми зараз з тобою удвох...

Двері відчинені. Через них заглядає Рудий, ніби й собі проситься в помічники.

Хлопцеві зовсім не хочеться мити підлогу. У кутку — зібгані доріжки. Він виносить їх на двір, витріпує.

В його руках усе горить. Він повитрушував доріжки. Приніс відро води.

— Мамо, ти рада, що дідो приїжджає?— питається і, не чекаючи на відповідь, відказує:— А я радий... Як ти гадаєш, він десь по обіді приїде?

— Мабуть, що так.

— А в нас же нічого не готове, і мені треба йти до батька.

— Йди вже. Принесеш мені олії.

— Я думав горілку...

— Горілку батько і без тебе принесе.

Мати застерігає, щоб він не дуже квапився та не розбив олії. До того ж ще рано. Треба зарізати курку, відважити рису.

— Накинь маечку. На селище йдеш.

Артемко слухається матері. Він хапає з підвіконня майку і, вигукуючи: «Плов! У нас нині плов!»— біжить по вулиці. Рудий попереду, задирає морду, облизується, мовби розуміє, що таке плов.

Хлопцеві хочеться, щоб усі знали, що в них сьогодні свято, що до них приїжджає дідо Іманов. Вгледівши на сусідньому подвір'ї Митька, вигукує ще дужче:

— А у нас нині плов!

Митько — Артемків ровесник — нітиться, аж здригається від такої звістки і каже:

— А я купався в озері, а тебе не було.

— До нас дідо Іманов приїжджає,— гукає Артемко.

Митько зорить йому вслід і кидає навздогін:

— А я, може, сам поїду до діда... аж на Україну...

Та Артемко цього не чує. Він летить мов на крилах.

У конторі повно людей. Повно і в батьковому кабінеті.

Всі готуються до жнив. У всіх поважна мова, але всі вже знають, що до Іванових у гості приїжджає старий Іманов, запитують, чи він ще не приїхав. Артемко каже, що дід завжди приїжджає по обіді, що так було й торік, і позаторік, і проштовхується до батька. Той упізнає його, коли він витикається з-за порога, передає людям пляшку олії, а сам заглиблюється в якісь папери. Гамір. Шум. Двері й вікна повідчинювані, проте дим не вивірюється. Артемко несе перед собою олію, як бомбу, що ось-ось може розірватися, і перед ним всі розступаються.

Додому він жене ще дужче.

На сусідському подвір'ї вже не видно Митька. Кудись зник.

Пляшка добре затенута. Артемко переможно ставить олію на стіл.

— Батько нічого не переказував?— питається мати. Вона ошпарила курку і патрає її.

— Там—курять і балакають,— відповідає він і роздивляється, до чого б йому ще прикласти руки.

— Чисть моркву або перебирай рис,— каже йому мати.

Артемко заходиться коло моркви. Перебирати рис — мука мученицька. Нагортай з великої купи жменьку, розсипай і вибирай пальцем, як курка дзьобом, посічені зернятка або чорний, надщерблений рис,— то жіноча робота. Інша справа морква. Пошкрябав, відрізав гичку —

і готово. Можна кружальце відрізати й кинути в рот. Хлопець шкрябає моркву і їсть її.

На плиті закипає вода. Мати скінчила з куркою, м'ясе чималого казана, животатого, напівкруглого, бо у звичайній каструлі плову не зварієш. Вона вимиває й кифкар — важку залізну копистку, подібну до шумівки.

А ще ж треба порізати моркву на дрібні-дрібні подовгуваті шматочки, нарізати гору старої цибулі.

Йому це набридає. Він виносить Рудому нутрощі з курки. Рудий ковтає все дуже швидко. Артемко кличе його, і вони мчать за селище. Дорога вилітає на озеро, летить у степ. І нікого на ній не видно. Він роздивляється на всі боки й ні з чим повертається до хати.

Мати відчуває, що він нудиться, й каже:

— Ішов би, може, діда зустрінеш?

— Я вже ходив.

— Коли?

— Тільки що... Поможу тобі рис перебирати. Коли той дідо ще приїде...

— Нині. Ось побачиш, — запевняє мати.

Вони посхилялися удвох над столом і перебирають рис.

Мати перебирає обома руками. Артемко хотів би й собі так, але в нього не виходить. Мати щось наспівує, тихе, ледве чутне, далеке, але без слів.

Так вони сиділи по обох боках стола. Загостреними вилицями, чорними, трішки косуватенькими очима син був подібний на матір.

Нила спина, і мліли ноги, хлопець вискакував на двір, біг за селище, але даремне.

Врешті він зовсім зневірився, приїде дід чи

ні. Рудий втомився бігати за околицю й розтягнувся на порозі. Артемко картав себе, що похвалився перед Митьком,— тепер від сорому хоч згинь.

А тим часом все було готове на плов: гора моркви, гора цибулі, гора рису, кілька головок часнику, чистий казан, пляшка олії і курка у воді.

Сідало сонце. Скоро мав прийти батько.

Артемко зігнав з порога Рудого, і вони не по вулиці, а поза хатами подалися за селище. Десь тарахкотіли трактори, під ногами шелестіла ковила. І хлопець думав про те, що ще недавно тут не тарахкотів ні один трактор. Селище зовсім мале, молодше від нього. Він думав про діда, що тому добиратися сюди не близько. Відколи Артемкова мати — його дочка — вийшла заміж за Артемкового батька, дід Іманов майже не живе в кишлаці, чабанує. У тому кишлаці Артемко ні разу не був. Мати не раз казала, що вони мешкали в хатці із досить плоским дахом. От побачити б таку хатку! Вона, певно, зовсім маленька, але по її дахові можна бігати.

Він задумався, вибрався ген за околицю, підняв очі і не повірив їм: на степовому шляху — осідланий кінь, а коло нього вершник. Кінь стоїть собі, і вершник стоїть, дивиться на озеро, в якому ховається сонце. І хоч цей вершник стоїть спиною, онук впізнає діда.

— Діду!— гукає він.

— Ді-ду-у-у!— відлунює озеро.

Рудий таки випереджає Артемка.

А старий Іманов якийсь час стоїть спиною, не повертається, ніби міряє очима глибину озера. Він великий і могутній. На ньому висока

патлата шапка, на плечах широкий смугастий халат. Той халат підперезаний. Під ноги дідові стелиться сонячне проміння. На шляху, серед степу, де й оку ніде зачепитися, він із своїм конем ніби якісь казкові привиди, що спустилися з неба чи то вийшли з землі, та й стоять, чатують цей степ.

— Ді-і-ду-у!

На Артемків клич знову відлунює озеро. І той клич, і те відлуння розсіюються по степу.

Дід Іманов обертається від озера і відразу пускається йти. І кінь ступає за ним. Сам іде за ним. Артемкові навіть здається, що під дідовими чобітьми вгинається земля.

Внук біжить. І коли з розгону ледве не підкочується до дідових колін, дід спиняється й простягає руку.

— Кара і орус!— каже дід, що означає: чорний і росіянин.

Хлопець дивиться то на нього, то на коня.

— Всі живі-здорові?— питається дід.

— Живі й здорові,— відказує онук.

— Мій лист одержали?

— Сьогодні.

— З таким запізненням?..

Артемко не пояснює, чому так трапилося з листом.

— Чекаєм, виглядаємо... Добре, що ви приїхали.— І він простує поруч діда, а кінь — за ними.— У нас все готове на плов.

Дід видивляється на селище, яке розростається й розростається, й каже:

— Хочеш на коневі проїхати?

Артемко тамує дихання.

— То нічого, що твої ноги не дістають стремен. Ставай мені на коліно і в сідло!

Артемко прилипає до сідла. І степ відразу ширшає, і все селище як на долоні. Ще коли не було того селища, тільки степ, ковила і озеро, дід уже був тут. І їхав на коні, як оце він.

Дід збоку. Онук у сідлі. А Рудий робить кола навколо них. І внукові хочеться гукати, щоб всі їх бачили, щоб всі на них дивилися, та з великої радості у нього пропав голос.

Гнали б пастухи череду! Глянув би Митько, як Артемко хвацько їде на гнідому коні, у справжньому сідлі...

І побіля контори порожньо. Зате на майдані, де комбайнери випробовують комбайни, повно людей. Всі вони кланяються старому Іманову. А батько гукає, що він зараз буде дома.

Отак від озера в селище, з вулиці на подвір'я повагом в'їжджає Артемко.

Дід стає серед двору. З хати випурхує мати. Артемко перехиляється з сідла, щоб вона скоріше звернула на нього увагу. Але мати біжить до діда, обіймає його, припадає до його грудей, а він цілує її в лоб.

— Ти на коні? Вже набридаєш дідові?— ніби свариться мати, а сама рада, сміється.

— Нехай вчиться,— каже дід.— На старість справжнім аксакалом буде.— І додає:— Тепер коні не в пошані. В колгоспі і в радгоспі кому найгірше?— І сам відповідає:— Коневі.

— Зсаджуйте, тату, його!— просить мати.— А ти дай дідові швидше вмитися,— і сама до хати.

Дід підставляє коліно. Хлопцеві не дуже хочеться злазити з сідла, але мусить.

— Насамперед розсідлаємо коня, напоїмо його, поставимо в доброму місці, а тоді й самі вмиємося,— каже дід.

Артемко брязкає відром. Рудий бігає за ним до криниці й назад.

Коня ставлять під повіткою. Прив'язують до стовпа, а сідло — на сіно.

Хлопець зачерпує в кружечку води зливати дідові на руки. А з хати пахне пловом.

Цю страву ніколи не готують заздалегідь. У казані кипить олія, на очах у гостя ріжуть барана. Та зараз літо, і в радгоспі овечини нема. Мати готуватиме плов з курки. Так міркує Артемко.

Артемко нічого так не любить, як гарячий дух плову. І якби йому не зливати дідові на руки, не припнули б його на подвір'ї. Під казаном рівно горить вогонь, треба, щоб вогонь був рівний. А в казані булькоче й шкварчить, тільки помішуй кифкарем. Коли м'ясо перекипить та добре засмажиться, його можна подавати на стіл. Але так чинять лише п'яниці, які не можуть дочекатися плову, бо ще ж треба, щоб у олії разом із м'ясом перекипіла морква, цибуля, а тоді кидають часник і засипають рис. І горить маленький-маленький вогонь. І тільки згодом, коли рис буде зовсім м'який, береш кифкар, встромляєш у казан, а з нього — паф!— готово. Ні, нема нічого дивнішого й зманливішого, як гарячий дух плову. Він б'є пахощами городини, живим соком всього того, що виросло на грядках і раптом вкипіло у казані.

Вариться плов.

Дід скинув халат, підставив свої пригорщі. Артемко зливає воду. Дід порскається, вода

тече й ховається в рідкій, але довгій бороді. Артемко потягує носиком,— він у нього широкий, загнутий догори. І осміхається. Вода з бороди капотить на дідові розхристані груди.

Дід, як і онук, не любить вмиватися милом.

Потім підставляє пригорщі Артемко.

Сонце вже зайшло, але надворі видно. Трохи влягається спека. Десь загуркотіла машина, мукнуло теля, востаннє почувся людський гамір. Над селищем мовкне гомін. Усе втомилосся.

На подвір'ї з'являється батько. Вони ручкаються з дідом. Артемко з кружкою і рушником так і стоїть над відром. Батько теж буде вмиватися.

Дід знову в халаті, знову підперезаний, але без шапки. Його біле волосся ніби та шапка. Воно ще густе й довге. А борода чомусь рижувата й не хоче рости, рідка, ніби її хто прополов.

Батько куди вищий за діда. Зовсім заступає його собою. І в батьківській долоні зовсім ховається дідова рука.

— У нас скоро жнива,— каже батько, і його бас аж гуде.

— Я тому й вирішив провідати вас. На жнива не посидиш,— відказує дід м'яко, наче наспівує.

Батько сполоснув руки.

Вони стоять один проти одного. Батько як той дуб, що йому не страшний ніякий вітер, а дід як той одземок, що його нізащо не вирвати з землі. Вони балакають про жнива, про всякі господарські справи.

Артемко слухає їх, а краєм ока дивиться, як кінь їсть сіно. Рудий згорнувся клубком біля коня. Вартує.

Дід все розпитує батька, той коротко відповідає, але сам у діда ні про що не доповідається.

Чути, як кінь хрумкає сіно. І Артемко святкує. Сьогодні це ще ніщо. А от завтра вони з дідом поведуть коня купати. І Артемко знову їхатиме верхи. На заздрість всьому селищу, на здивування всьому світові. Вони теж з дідом купатимуться. Завтра дід покаже, де саме в озері він ховався від басмачів, бо йому все якось не випадало показати те місце. Хлопець теж хоче бути подібним на старого Іманова. Він і собі широко розставляє ноги. Жаль, що в нього нема ні коня, ні смугастого халата.

А у вікнах спалахує світло. Вечеря на столі. Мати кличе до хати.

Артемко сам не свій: це ж він повинен був уткнути кифкар у достиглий плов! Моркву рвав, сам начистив і — проворонив! Дід і батько ще за порогом, а він уже в хаті. Повісив рушника, поставив кружку й порядкує над столом.

— Сідай на своє місце, — гримає мати.

Над столом висить лампа: в радгоспі ще нема електрики. А плов парує. Він у широчезній тарелі. Посеред столу. В ньому стирчать білі головки часнику. Гарно завітчаний зеленню. Прямо на цераті лежать помиті огірки.

Дід сідає з одного боку стола, мати з другого. Артемко біля неї. А батько посередині.

Мати забулася для початку налити дідові гарячого чаю. Дід і не просив її. Вступив у хату, глянув на стіл, глянув на матір, і вона здогадалася, піднесла піалу — величеньку чашку без вушка. Поки дід, тримаючи піалу на долоні, п'є з неї чай, всі на нього чекають. Батько

мнеться за столом. Йому чогось треба на двір. Він виходить.

Чаю ніхто не п'є, окрім діда. А він і не квапиться. Сьорбає поволеньки.

Батько зайшов, глянув на матір, наче сказав: «Не могла раніше його чаєм почастувати?»

Старий Іманов нарешті повагом ставить порожню піалу.

Тоді всі підіймають чарки. Цокаються. Артемко терпляче чекає, коли візьмуться за плов, і гризе ложку.

Випивши чарчину й поставивши її вверх дном на знак того, що більше пити не буде, дід витягає свого ножа, відв'язує його від ланцюжка і ріже огірок на кружальця.

Всі дістають плов ложками з широчезної тарелі, кожний із свого боку.

Дід кидає в рот кружальце огірка і бере плов рукою.

Батько опустив голову, а мати нишком просить, щоб Артемко не розсипав плов із ложки.

Хлопець дивується, що гарячий плов не пече діда в руку. Дід смішно запускає пальці в тарелю, набирає повну пучку, приминає, а потім допомагає собі великим пальцем. Він і дрібочки не губить.

Лампа висить угорі. На столі видніє жовте коло, а навкруг вона темнувато-синя. І тому, що світло не дуже яскраве, у хаті затишно.

Артемко відразу наїдається. Плов ситний.

Батько вечеряє швидко. Огірок потріскує на його зубах. Він не любить, коли їх нарізають. Мати теж дістає плов по дрібочці, наче не вміє їсти ложкою.

Старому Іманову за столом незручно. Наліг на нього. Своїм ножиком, що скидається на цуцькового кинджалика (Артемкова заздрість), поволеньки нарізує огірок, бере пучками плов. З його боку чимало вже надібрано, і вже не видно, де батьків бік, а де його. І батько зачинає брати ложкою з материного боку.

— Я виголоднівся,— каже дід. Його борода похитується, наче її хтось невидимий посмикує.

— Довга дорога,— тихенько говорить мати.

Артемкові хотілося б теж брати рукою, та він не зважується. Дід натрапляє на шматочок м'яса і простягає його онукові.

— Іж, швидко ростимеш.

Той бере м'ясце. З дідової руки воно смачне-пресмачне. І він не може збагнути, чого батько морщиться й кладе ложку.

— Як там ваші вівці?— запитує він у діда й кидає очима на плиту, де стоїть чайник.

— Пасуться,— коротко говорить чабан і не перестає вечеряти. Йому незручно сидіти на високому стільці. Він то закладає ногу на ногу, то з гупанням знов їх переставляє. Приминає пальцями плов, набирає на великий палець малу вежку, підіймається, вежка тримається на нігті, дід перехиляється через стіл, головою ледве не зачіпаючи лампу, й питає онука:

— Як тебе звати?

— А-а...— не встигає обізватися той, бо дід годує його.

Артемко не сподівався, що його частуватимуть. Він затуляє рота руками і заповзято чмакає.

— Правда, смачно?— підморгує дід.— А якби ти покуштував того плову, що ним колись

нас кишлак частував!—і похитує білою головою.— Як ми вибили басмачів, кишлак аж десять баранів зарізав. Казан,— дід розвів руками, показуючи, який був казан.— А кифкар — мов весло!.. Та на нас знову наскочили басмачі...

Артемко зазирає дідові в очі.

— Басмачі виманили вас у степ,— вставляє раптом батько.

— Так,— каже дід.

Мати підіймає на батька очі, але він продовжує своє:

— Потім басмачі скарали Мавляна.

— Так,— каже дід і додає:— Я це вже, здається, колись оповідав,— і знову береться до плову.

Матері не дуже приємно, що батько не дає дідові поговорити, і вона мне пальцями кінчик церати.

— Цей плов теж дуже смачний,— каже дід.— Відколи ти, Зульфіє, пішла з дому, я такого не їв.

— А у нас на весіллі?— вставляє батько й показує рукою, щоб мати подавала чай.

Старий Іманов ніби щось пригадує, а потім каже:

— Значить, у вас жнива?

— Жнива!— вигукує батько.— Степ аж дзвонить! Не знаю, як ми впораємось.

Мати радіє, що вони знайшли спільну мову. Тільки Артемкові жаль, що дід ще раз не розповів про Мавляна. Йому хочеться попросити, щоб дід завтра показав, де саме в озері вони переховувались, але не личить перебивати розмови.

— Пшениці — як з води! І де — на дикій землі! — вигукує батько.

Дід дорізує останній огірок, клацає ножиком, припинає його до ланцюжка й ховає в кишеню.

— На цій землі багато всякого було, — каже він.

— Тепер нам бракує робочих рук, — продовжує батько.

Хлопець дивиться, як вони сидять за столом. Один з білою головою, трохи похилий, а другий з довгим русим чубом, прямий. Обидва міцні і кремезні. І дідова тінь, яка підіймається аж до стелі, і батькова, що лягає аж до порога, надають їм ще більшої сили й величності. А мати з Артемом зовсім малі, і сидять вони в такому місці, що навіть тіней од них не видно.

Нарешті Артемко зважується й питається:

— Діду, а тоді, перед битвами, ким ви були?

— Чабаном, — відказує дід. — Та це було так давно, що тільки діти тепер люблять про це слухати.

Батько випиває свій чай, стукає порожньою склянкою об стіл, а дід доїдає останнє кружальце огірка. Мати швидко подає дідові миску з теплою водою, і він, не встаючи з-за столу, мие руки.

— Літня ніч коротка, — кидає батько.

— Покурив би, Фроле, — мати.

Він відсовується від стола. Але не дістає цигарки. Знову заводить мову про жнива та комбайни, до яких бракує запчастин, загадує, що матері, певно, доведеться йти на роботу. Його ніхто не перебиває. Дід п'є чай, заглядає в піалу, і Артемкові здається, що він думає щось своє. А що, ніхто не знає.

Чай допито.

Дід відразу встає з-за стола, бурмоче щось до матері, витягає свою довгу люльку й сідає на доріжці коло порога. Він підгинає під себе ноги.

Закурює також і батько.

Ні про що не розмовляють. Думають. Два володарі степу. Артемко гріється од вогників дідової люльки і батькової цигарки. Його тягне вмоститися поміж дідовими коліньми.

— Нас би тоді нізачо не розбили,— каже дід, і його люлька шкварчить, щось в ній потріскує.

— Якби не зрада?— вставляє батько.

Мати деренчить ложками, миє посуд.

— Зрада зрадою, а я думаю, що коли б ними не командував білий офіцер...— він замовкає, підіймає свої старі очі на батька, пахкає люлькою.

— Літня ніч коротка,— кидає батько та й встає із стільця.

Дід так і не доказує, що то був за білий офіцер. Артемко сам здогадується, що це, напевно, він скарав Мавляна.

Внукові так і не доводиться посидіти поміж колінами старого: батько розчиняє двері. У хату входить тепла літня ніч.

Всі йдуть на двір.

Дід спатиме на сіні, коло коня. Він завжди спить на сіні і кладе собі під голову сідло.

Рудий скаче за порогом.

Дід іде подвір'ям. В темряві горить його люлька. Артемкові вже й не видно з порога дідової постаті, лише похитується маленький вогник люльки, чути, як кінь хрумкає сіно і десь там гасає Рудий.

І хлопчик думає, що він завтра про все, про все розпитається, як поведуть з дідом купати коня.

Він швидко засинає. Йому треба добре виспатись.

А коли сіріє:

— Ге-ге...— і затявся.

Дід вже осідлав коня і прощається з матір'ю.

— Прощай і ти,— каже й подає йому свою стару мозолисту руку.

— Як же?— вихоплюється в Артемка.

Дід уже на коні. Мати каже, що йому треба на своє пасовисько. Він відїжджає.

Артемко біжить за ним. Дід спочатку їде тихою риссю, потім пускається навскач.

Хлопець добігає аж до комор. Вдалині сонно вихитується озеро. Але не блищить. Ще не зійшло сонце. А кінь несе діда, і здається, що дід із степового шляху вїжджає в небо.

— Що це ти сьогодні такий мовчазний? Весь радгосп без тебе проспить,— гукає до Артема сторож.

— Гей!— лящить і пірнає в солоному озері.

САШКО-ПЕРЕСЕЛЕНЕЦЬ

Мати годує з пазухи дитину, а друге гризе коржа.

Друге — Сашко. Він перемелює коржа білими молочними зубами, аж тріщить за вухами. І не зводить бистрих очиць з матері. Ті його бистрі очиці, сірі, з-під задертого козирка навіть не мигнуть.

«Диви, чи я не слухняний?— так і виказують вони матері.— Чи не хочу рости? До дрібочки, до порошиночки коржа з'їв! От, водиці б ковток!..»

Але мати наперед вгадує його наміри.

— Посидів би, сину...— І вже, безперечно, звертається не до нього, а до тітки, яка куняє поруч на ослоні:— Геть змарнів, утомився. Дорога...

— І зовсім я не втомився!— ще вище задирає Сашко картуза, а в його руках — порожня пляшка. Коли він устиг вихопити її з-під матириного ліктя?

— Ось посидь. Люду! Ще загубишся! Сама принесу, а то куплю в буфеті.

Сашко вагається, поставити пляшку чи ні? Але цікавість до станційної товчії бере гору над звабою до лимонаду, і він міцніше стискає пляшку.

— Та вас і на перон не пустять,—каже Сашко, забувши, що мати обіцяла купити води в буфеті.

— Чи тобі веретено хто яке встромив?— знову маги. І, безперечно, не до нього, а до тітки-сусідки: — Розшвендялось, розбосячилося... А дома ж — смирененький, в дитсадок не виженеш. Дорога...

Ніби не про нього, не про Сашка. Поза ослонами, поза людськими спинами і — мов пірнув у воду. Душний вокзал степової станції Ала-Тау розступається перед ним, дає дорогу.

Сашко підтикає чорного чубчика під козирок, але не натягує на лоб картузика.

«Загубишся!— пхикає сам до себе Сашко.— Що я, голка? Ось тугіше підпережусь і буду наче той молодий призовник...»

Але тут він наткнувся на газетний кіоск. Спинився. Хто брав газету, хто книгу. А найбільше товпилося за листівками, такими собі, з квітами. Аж очі ріжуть. Від самої тільки думки подивитися на ті поштівки зблизька Сашко відвернув голову.

А в другому кутку вокзалу, там, де вивішено розклад поїздів і де квиткові каси,— музика. Хоча Сашкові по воду зовсім не туди, але й собі попхався. Грає гармошка, а в крузі — двоє, витанцьовують, аж станція двигтить.

Осміхнувся Сашко. А ті двоє, добре і не видно йому, син з батьком, ідуть навприсядки, з чубів піт капле.

— Веселіше! Нашої, переселенської!..

Гармонія мало не розірветься.

Старий втомився, плеще в долоні, приказуючи:

— Отак, сину, добре, сину, щоб лихо сміялось! Хто ще охочий? Дівчата? Невісточки, де ви?— І, забачивши Сашка, простягає руки:— Малий, сюди!..

«Ну вас, танцювати?»— думає Сашко і повільно вибирається з натовпу. Йому весело. Але ж там, на ослоні, мама з Оленкою. І він дає слово ні на що не заглядатися.

«Буду як той молодий призовник!»— і підтикає чорного чубчика під козирок. З тим чубчиком біда. Він все спадає на очі.

Репродуктор кричить, що скоро прибуває поїзд. Але за Сашковою спиною не втихає гармошка. Вся станція зірвалася на ноги. Хто з чемоданами на плечах, хто в руках. Сновигають. Душаться. Але Сашкові до того нема ніякого діла.

«Чуб у мене догори, груди наперед, і йду я в ногу...»— простує він до чергового в червоному кашкеті, що стоїть у дверях, показує йому пляшку. Черговий нікого не пускає на перон, а Сашкові відчиняє двері. Ала-Тау — теж мені станція! Матерям з дітьми ніде приткнутися. Сашко ще не такі бачив!

На пероні він прожогом кидається до кранів, набирає води, п'є з пляшки. Вода розбризкується по пазусі. Він добирає у пляшку, струшує бризки і повертається на вокзал. Його не заманюють ні кіоск, ні гармонія.

— Серце в мене зболілося!— гукає йому мати.

Сашко подає їй пляшку з водою, а сам стає наструнко.

Матір мучить спрага. Вона закинула голову і п'є з шийки.

— Добра,— хвалить вона воду.

— Я з холодного крана точив,— каже Сашко.
Він вже й посидів би. Але всі ослони зайняті,
а на тому, що мати, приткнутися ніде.

— Заким добилися ми, заким доїхали, а його
й перекинули. Будівельник він,— закінчує мати
історію поїздки тітці-сусідці.

«Це вона про батька»,— здогадується Сашко.
Так і було. Написав батько: приїжджайте! Зі-
бралися, дали йому телеграму, а він уже в ін-
шому радгоспі.

— І далеко ще вам?— питається тітка.

— Годин п'ять їзди.

— А до мого сина ще дві пересадки.

Свиснув паровик: прибув поїзд.

— Чи то піти розпитатися, коли наш буде?—
каже уголос мати.

Сашкові не терпиться їхати. Другий тиждень
вони в дорозі, а йому мало.

— Підіть, мамо. Я Оленку побавлю.

— Нічого її бавити, вона спить.

— Так посиджу.

Мати якийсь час роздумує, чи залишати
Оленку з Сашком, встає з осла. Сашко від-
разу посідає її місце і бере на руки Оленку.

— Ти ж не розбуди її!

Сашкові не треба про це нагадувати. Оленку
тільки розбуди, розплачеться, не затішиш. На-
віть цукерками.

Сашко лівою рукою притискає Оленчину го-
лівку в сповитку до грудей, а правою підтримує
за ніжки. Він погойдується. Так Оленці ліпше
спиться.

— Хочеться тобі до батька?— питається його
тітка і підморгує.

«Що за безглузде запитання?»— Сашко морщить лоба і вважає за ліпше на нього не відповідати.

Тітка позіхає:

— Що того люду! Станції забиті... Всяке їде. І куди вони?..

Сашко гойдає Оленку і каже:

— Весь світ на колесах!

— Правда, синку, так ніби всенький світ переїжджає з місця на місце. А ви ж телеграму батькові відбили?

— Морочитись з телеграмою. І так знайдем!

«Що за затятий хлопець?»— думає тітка.

Свище паровик. Поїзд рушає, і від гromу його коліс здригається мала степова станція Ала-Тау.

Вертається мати і каже, що до їх поїзда ще три години. Вона відбирає в Сашка Оленку і стоїть над ослоном.

— Поспи, Сашко.

А він вже підхопився, даючи матері місце.

— Я— на чемодані. А ви теж здрімніть, бо Оленка потім не дасть. Три години — довго,— сідає Сашко на чемодана. Нащо йому ослін? На ослонах все одно спати не дозволяється. Чемодан муляє. Муляє й ремінь, але він його не відпускає. Так спати ліпше, ніж у ліжку. Встанеш, штанів не треба шукати.

Сашко засинає, і чорний чубчик, висмикнувшись з-під картузика, розсипається на білому лобі.

Сашко спить. Поїзд трохи запізнюється. І мати рада. Дрімає й сама.

А серед ночі вона схоплюється.

— Сашко! Сашуню!

— Вже приїхали?

— Ні, наш поїзд, дитино.

Сашко однією рукою продирає очі, а другою шукає сумку з істівним. Мати з чемоданом і з Оленкою, а він з коричневою сумкою.

Оленка кричить-заливається.

— Щасливої дороги,— прощається тітка-сусідка.

— Щастя і вам,— каже мати.

— Бувайте здорові,— кланяється Сашко і на ходу, під материною рукою, зацитькує сестричку.— Не плач, он поїзд!

У вагоні Сашко не спить. Сідає біля вікна.

Мати знову годує вередливу Оленку, щасливо посміхається.

— То-то батько нам зрадіє!

Сашко дивиться у вікно, мовби там має появиться батько. За вікном — темно.

Вони висідають ще на меншій станції, ніж Ала-Тау. Якраз у тому радгоспі, куди їм треба.

Матері легше. Чемодана підносить парубок з того ж радгоспу. А Сашкові можна й на вибрики. Мати відняла в нього сумку.

Ранній ранок. Вони приходять до контори.

— Тут і розпитайтесь,— радить парубок.— Будівельників у нас багато.

Сашко роздивляється навкруги — скрізь саме тобі будівництво. Де ще тільки мурують, а де вже й крокви стоять.

Мати наказує Сашкові побути коло чемодана і сумки, а сама заходить в контору.

Сашко відразу підбирає чубчика, козирка ще вище і пантрує очима, чи нема на будовах батька? Не бачить.

У траві квочка з курчатами. Курчатка білі,

малі, а вона їм ко-ко-ко. От би впіймати. Підбіг, а квочка крила розпускає.

— Ах, ти ж!— зареготав Сашко.

А на припоні — коза з двома цапками. Сашко підкрався:

— Ме-ме...

Під контору підїхала машина. Та що йому до неї! Цапки з білими борідками лижуть йому руки, він хапає їх за різки і зовсім не чує, про що говорить мати з шофером, який зупинив машину.

— Є такий в нашому відділенні,— каже шофер про батька.— Сідайте, домчу!

Сашко качається по траві, буцається з цапками і регоче.

— Сину, машина чекає!..

— Мамцю, трішки, дозволь ще трішечки...
А потім я світ за очі поїду!

ІРТИШСЬКА БИЛИЦЯ

Пароплав повільно піднімався вгору напроти течії. Чорні холодні хвилі нашумовували осінь, і охотних стояти на палубі було мало — дід без бороди, з довгими козацькими вусами, літній чоловік у куфайці та я. Ми дивилися в степ і мовчали.

Непомітно низькі береги стали змінюватися вищими. Зникли долини. Замаячили чагарники, далі поодинокі берези, а там і густі гайки.

І що частіше дерева випливали з-за горизонту, дід все напруженіше вдивлявся в берег.

— Он, он там! — промовив він і тицьнув рукою на купку беріз над прямовисною скалою.

Чоловік у куфайці теж задивився на скелю.

Я підійшов до них і спитався:

— Що ви побачили там?

— Давнє, — буркнув дід.

Розпитувати його було якось незручно, і я сподівався, що, коли ми підпливем до скелі з березами, він сам розповість.

Так воно й сталося.

— З переселенців ми, — сказав дід, — полтавці.

— До революції ще перебравися сюди, — уточнив чоловік у куфайці.

— А так, — продовжував дід. — За тією скелею я корчував ліс. З жінкою перевізся, та во-

на, бідолашна, скоро померла... Ще Бровко з нами був...

— Хто, діду?

— Кудлатий собака. Славний. Таких тепер нема... І я його вбив...

— За що?

— Ото ж і воно, за що?.. Жінка померла, а на моїх плечах дворічний хлопець. Пам'ятаю, підвечір я спустився до Іртиша по воду. Кажу Бровкові: «Ти ж гляди, нікого до хати не пускай!» До Іртиша — рукою подати. Ось зараз побачите стежку над скелею, якщо не поросла... Пішов я, а заким вернувся, — в хаті щось страшне. Бровко сидить на порозі, а перед ним розтягнувся вовчисько. Горло перегризене, а сам великий, сірий. Я поставив відро — і у відчинені двері. Глип сюди, глип туди, а малого нема. І таке щось зі мною скоїлось, що слова промовити не можу. Вовки загризли, думаю. Вхопив рушницю і з люті вбив Бровка. Бахнув постріл, а з хати крик: «Тату!» Страх загнав його під ліжку. Нагнутися б мені, дурному, або слово промовити...

— Тату, — перебив дідові спогади чоловік у куфайці. — Стежка видніє!

— То ви і є той хлопець, — глянув я йому в вічі.

— Він... — відповів дід.

Пароплав порівнявся з скелею, на якій шуміли купкою берези. Я дивився на вузьеньку стежину, порослу подекуди травною, і відчував, як дідові з козацькими вусами і його синові хотілося б зараз ступити туди.

Відпливав берег, губилася стежина, а на ній так хотілося б побачити кудлатого Бровка...

У РОЗЛУЦІ

Тебе нема, такої звичайної й навіть буденної. І я не ідеалізую тебе, бо, коли ти в цю мить сидиш у спорожнілому аеропорту, чи знайдеться хто, щоб звернув на тебе особливу увагу? Мабуть, такі знайшлися б. У тебе гарні білі коси. Гарні сірі очі. І шрам на щоці, слід забіякуватого дитинства, який надає твоєму обличчю ще більшої виразності і, якщо хочеш знати, мужності. Я давно охрестив тебе волинською Мавкою. Це ім'я точніше, ніж твоє справжнє. В тому багато світла, а в моєму — пахощі лісу і поля, і якась задумливість, і непокірність та вередливість.

Так, твої білі коси й сірі очі можуть полонити. Але я не хотів би, щоб до тебе залицявся пілот запізнілого екіпажу або хвацький перельотник-пасажир, який сам не знає, куди йому треба. Тому прикрій хустинкою свої білі коси і опусти очі. Мені страшно за тебе, хоч я й не ідеалізую тебе. Я не приховую, що в мені сидить небезпечний звір — ревнощі. Але ти знаєш, що вмію все прощати. Я тобі простив те, чого не простив би ніколи й нікому. Ти знаєш, що в мені сидить ще небезпечніший звір — любов.

Ніч. Я не можу заснути. А тим часом на столі в'януть квіти, які я приготував до твого приїзду, терпнуть яблука, гіркнуть абрикоси і киснуть вишні; ти ж мала приїхати сьогодні. Зранку

я чекав вечора. Літак повинен був привезти тебе із заходом сонця. Але там щось сталося з квитками, бо ти дала телеграму, що будеш тільки завтра. У мене навіть нема твоєї телеграми. Ти подала її на ім'я мого товариша, бо, крім усього, в мене нема постійної адреси, тобто квартири. Коли ж ти будеш завтра? Коли тебе чекати? А попереду ще ціла ніч. Я думаю про дальину й час. Це, здавалося б, дві речі, які не підвладні мені. Але я ламаю дальину, бо мені не хочеться щастя там, у даліні; я переганяю час, бо не можу чекати,— і вже добре, цілком виразно бачу тебе. Я кладу свої руки на твої рамена і дивлюся тобі в очі. Своєю уявою я воскресшаю минуле і, вирвавшись із самотності, пливу в ненародженому майбутньому.

Ну чого, чого плачеш ти? Витри сльози і не муч себе. Я не люблю твоїх сліз. Пам'ятаєш сьогорічну зиму? Був дуже великий сніг. Ми поїхали на два дні до мене в село. Ти грузла в снігу. Я штовхав тебе, і ти падала навзнаки. І на сніг падав твій веселий сміх. Але ми були там всього-на-всього два дні. Ну чого ж ти плачеш? Не смути своїх очей. Я так люблю, коли в них сяє хоч трішки вірності й чистоти. А пам'ятаєш ту, несьогорічну весну? Зорі й небо цієї весни були такі ж, як і колись. І тільки зорі й небо знають, що знаємо ми з тобою.

Дивись на зорі, дивись на небо й тихо всміхнися з степового аеропорту. Я зламав дальину, щоб бачити твою усмішку, я став над часом, коли поклав свої руки на твої рамена. Твої білі коси пахнуть солодким сном.

Я вірю тобі.

Вечір став на порозі, і вона вийшла з хати. На запилюженій стежині не знайти слідів її парусинових туфельок, тільки зашарудів спориш, коли звернула на дорогу. Під густими вишнями не видно постаті, бо вона в чорній спідниці й білій блузці, а вишні саме цвітуть, і не світить місяць. Пелюстки сідають на її голову, ніби заквітчують русі коси.

За терновим кущем кінчається садок. Далі — поля. Тихо шумить вітер, наганяючи сон на жита. Зеленаве колосся лоскоче пальці.

Вечір гусне, стає темним, наче небо спускається на землю. Обабіч дороги кують ковалики. Ані тобі вогника. Цвіт полину і медвяність жита терпне на губах. Віє вітерець. Він мовби підносить дівчину над землею. Але вона ще нічого не бачить.

Над невисокою горою на небі раптом спалахує вогнисте півколо. Помиготіло і впало десь на шляху. Вона ступила, ніби хотіла підняти те півколо. Зажебоніло колосся, і примовкли ковалики.

Півколо викотилося з-за гори і тепер мчало до неї, мчало чимдуж, стаючи все сліпучішим і сліпучішим. Їй було важко дивитися на світло. Затуляла долонями очі. Тарахкотіння мотора

заглушило кування коваликів, а вона слухала його як музику. Світло вихопило її постать, і тоді серед поля — на великому екрані неба — забіліла блузка, зазолотилися дві коси. Чи не русалка виплила з житів?

Глухнув мотор. Гаснуло світло.

На бачок мотоцикла ляскали рукавиці.

— Васильку!

І він вже був біля неї, пив з її губ цвіт полину і медвяність жита, а вона з його — польовий вітер.

Вигойдувалися житні лани, і знову починали кувати ковалики.

— Ти весь у бензині, Васильку.

— А ти, Надієчко, наскрізь пропахла землею.

І бринів сміх. Василь зі всієї сили пригортав її. Вона не пручалася й не скаржилась. Тільки вітер чув їхню мову.

Ранок будив до роботи. Потім розлучав на цілий день. З ранком розвіювалась таємничість вечора і, можливо, лишалось тільки оте ласкаве, що проривалося крізь рокотання мотора.

— Надієчко, я поїхав...

— І я в поле. Ось тільки корову в череду вижену.

Ні, вона ще брала з собою полиск його чорних очей. І всього його, схиленого в клубах куряви. Потім, сапаючи буряки, бачила свого Василька між зеленими рядками, проте не могла наздогнати. А чи бачив він її, роздмухуючи горно в ертеесівській кузні?

Ввечері над невисокою горою знову на небі спалахувало вогняне півколо, помиготівши, падало на шлях і чимдуж котилося до неї.

Відцвіли вишні, відполовіли жита. Червоними кетягами звисали ягоди, зерна в колосі затужавіли.

Вона легко, обережно ступила з порога і пішла у вечір. Зашарудів спориш, коли звернула на дорогу. Висипали зорі, і небо стало ще вищим, ніж удень. Зорі падають на дорогу, в її сліди.

Під зорями червоніють вишні, як дівочі губи, достигає синій терен, як дівочі очі, спіє золотаве жито, як дівочі коси.

Обабіч дороги, як і перше, кують ковалики.

Вона поклала руки нижче грудей і не затуляла долонями очей, коли світло вдарило в обличчя. Під зорями її коси — як сплетене колосся, а обличчя — ранній ранок над полями.

Заглух мотор, погасло світло.

— Васильку!

Він ще не встиг скинути рукавиць і жбурнути їх на бачок, а вона взяла його за руки й прошепотіла:

— Ось притули їх під моє серце...

Він стягнув рукавиці, мляво перекинув ногу через сідло і сказав:

— Втомився... помитися б!

— Васильку, молодик зійшов! Поцілуємось! — і обвила його за шию.

Висів блідий серпик місяця, і зорі бавилися з ним.

— Надієчко, — квадратне Василеве підборіддя сіпнулося, — бачиш, он зірка... пада!

— Покотилася в жито, — сказала вона.

Поля никнуть під зорями і місяцем-серпиком, що згасає на очах, мовби його хтось підтягує на невидимій нитці.

Блиснула фара, і здригнувся мотоцикл.

— Держись, Надієчко.

— Держусь. Та ти так не жени. Я води на-
гріла.

Вранці крізь рокотання мотора вона почула:

— Ну, я поїхав. Може, й забарюсь...

День був із хмарами, то й вечір настав швидше. Він вивів її з хати до лану жита.

Шумів вітер, і ковалики поховалися.

Темрява сповила невисоку гору. Навіть жито стало зовсім чорним. Його тужно перебирав вітер.

Вогнисте півколо спалахнуло, але не впало на шлях, а, зачепившись, повисло на хмарах.

Під'їхавши, Василь не заглушив мотора.

— Не обламався, Васильку?— підбігла вона.

— Та ні...

— Чому ж так пізно, Васильку?

— Ось жати почнем, ще не так мене начека-
ешся...

Впогодилось, і застрекотіли комбайни. Вони не спинялися на перепочинок і вночі.

Коли Надія вийшла на дорогу, обабіч неї вже не шуміли вусаті колоски. З обох боків лежали купи настобурченої соломи. Оддалік погойдувались фари комбайна.

Поле пахло сухим зерном. Перетерті при об-
молоті волошки і висохлий чебрець забивали дух долину з оболоні.

А ковалики кують, кують у стерні.

Вогнисте півколо й на цей раз спинилося на хмарі. І ось на широкому екрані неба, як ко-
лись Надііна, вималювалась чиясь інша біла жіноча постать.

Надія звернула на дорогу.

Вона поминула купи настовбурченої соломи, яка під сьйвом місяця, що тільки-но сходив, все ще нагадувала дівочі коси, кущ терну, на якому ягідки з синіх стали чорними і тепер нагадували не її, а ті, інші очі, й порівнялася з перезрілими вишнями...

ТАЇСА ІВАНІВНА

В неї не було руки й ноги. Але в неї було серце. Всі знали, що в неї нема руки й ноги. Проте не всі знали, яке в неї серце. Вона ж однаково приховувала і своє каліцтво, і свою нескалічену душу.

В ній, худорлявій і чорноокій, не було нічого сентиментального. Одна її рука працювала за дві. Одна нога її мусила ходити й вистоювати за дві.

Дівчат по кімнаті не лякали її протези. Вона скидала прироблені руку й ногу і клала їх собі під бік. Вони, фабричні, боліли й обпікали холодом. Вона зігрівала їх своїм тілом.

У ліжку, під ковдрою по самісіньке горло, Тайя була, як і всі дівчата. Вони — студентки. Хоч вона трішки старша за них. І зовуть її Таїса Іванівна.

Дівчата говорили про любов. На Тайю теж находила балакучість. Неспокійними, сьйливими ставали її очі. Вона виймала з-під ковдри живу руку і весь час нею розмахувала, неспокійно кидаючи очима, радила дівчатам, кого любити, а кого занехаяти. Усі дівчата мали давніх обранців, яким старалися зберігати вірність, проте це не заважало ходити з іншими в кіно й закохуватись. У неї не було давнього обранця,

ні навіть хвиливого захоплення. Дівчата слухали її так собі: про яку вірність може говорити та, яку ніхто не любив? Але дівчата змовчували їй, бо вона не терпіла найменшого заперечення. Одного разу тільки за якийсь необережне слово Тайя жбурнула у подругу тарілкою з борщем, а іншого разу кинула ножем. Думаючи кожна своє, дівчата засинали. А вона говорила, коли її вже ніхто й не слухав. І потім довго не могла заснути.

В темряві, серед безсонної ночі, вона спиралася на свій єдиний лікоть і жадібно дивилася в чорне вікно. Дивилася вперто і так довго, що аж набігали сльози. Так було майже завжди з суботи на неділю, коли не треба було квапитися на лекції. Вдивляючись у темне вікно, вона не сподівалася, що з-за нього вигулькне суджений. Вона знала ціну свого каліцтва, а також і те, що дівчат значно більше, ніж хлопців. Колись, ще в середній школі, вона намагалася приглушити свій біль старанням у навчанні, навіть гадала повністю віддатися науці. Але наука не лізла в голову. І вона вчасно збагнула, що, окрім доброго бухгалтера, з неї нічого більше не вийде. І зараз не заздрила дівчатам, які, мабуть, у снах стрічалися зі своїми коханими. І ті, їхні кохані, у снах, як і в розмовах, були далеко гарнішими, милішими й розумнішими, ніж насправді.

Їй нічого путнього не снилося.

А вранці — знову протези.

Дівчата чепурилися, прасували, робили зачіски і йшли на побачення. Їй теж хотілося йти з ними. Дехто, для годиться, навіть кликав її з собою.

Тайя залишалася й варила обід. Варила смачно. Дівчата перейняли від неї, скільки соусу заливати в борщ і як не розварювати картоплю.

Вона не любила залишатися самотною, але траплялося саме так. Самотною і йшла в місто, причепурившись.

Вже веснило. Березень розхлюпав вулиці, і в скверах днювали тумани.

Слизота заважала їй, але йшла рівно, не припадаючи на п'ятку. Була у вузеньких штанцях, позичених у подруги. Жінки, особливо старші, недоброзичливо стріляли їй услід, а вона презирливо посміхалась.

Ніхто не помічав її каліцтва. Фабричну руку вона запхала в кишеню.

Йшла навмання, і велике місто розступалося перед нею. Кучерявилися її чорні коси і зоріли очі...

До неї навіть липли хлопці. І в гастрономі, і в книгарні. Відганяла їх одним помахом голови.

Проте майже кожної неділі поверталася в гуртожиток не сама. Її проводжав якийсь кавалер. Допмагаючи роздягнутися, торкнувшись протеза й відразу збагнувши, що вона безрука, кавалер ні наступного дня, ні наступної неділі більше не з'являвся, хоч і обіцяв. Вона приводила нового, знаючи наперед, що з ним повториться стара історія.

Траплялися хлопці, які з першого дня не звертали уваги на її каліцтво. Тоді появлялася горілка й готувалася бідна закуска.

Дівчатам дуже не подобалися ці пиятики, і вони з Тайєю сварилися. А вона, яку дратувало кожне не до вподоби їй сказане слово, не сердилась і спроваджувала гостя.

Цієї неділі вона теж повернулася з кавалером. Дома нікого не було. Дівчата десь забарилися. А коли прийшли, ніхто не звернув уваги, що Тайя ввечері майже не втручалася у розмови і дуже рано вляглася.

Дівчата скоро забулися про ту неділю, а Тайя знала, що ця її неділя, яка почалась так звичайно, не пропаде.

Студентські будні—лекції, конспекти, забруднена кухня, душна читальня, дискусії, сподівання на щасливий білет, а за вікном—весна, буйний невгомін. І в тому невгомоні Тайя ставала ще неспокійнішою, і ще сяйливішими ставали її очі.

Перед сном дівчата говорили про любов. І вона знову повчала їх, кого любити, а кого за-нехаяти.

По неділях Тайя не верталася в гуртожиток з кавалерами. Спочатку дівчата думали, що вплинула їх сварка, а потім вивідали: в неї любов. І зачісували її, і позичали плаття. Прохали, щоб познайомила з ним, щоб запросила до гуртожитку.

А вона йшла у місто, і ніхто й не здогадувався, що блукала самотною...

А одного вечора, коли ніхто й не розпитував її, раптом:

— Іду на побачення.

— До кого?

— Він проїжджатиме... На станцію...

Дівчата виряджали її, а вона блукала по місту, блукала під вітринами магазинів. Вернулася пізно, страшенно втомлена.

— Ну, як він?— питалися.

— Любить,— відказувала, скидаючи під ковд-

рою протези та кладучи під бік, щоб зігріти фабричні руку і ногу.

Вона назвала навіть його ім'я. І він, її обра-нець, був гарнішим від обранців дівчат, і вона марила вголос, що влітку він повезе її на Кавказ, а в її очах миготіли вітрини магазинів з дитячими сорочечками.

І вона засинала...

А дівчата не спали...

ПРО ЧУЖЕ ОКО

КІНОНОВЕЛА

Електричка зойкнула в ніч, але ніч не розступилася перед нею: насувалася з усіх боків і лізла у вікна. Тьмяні жовті лампи сіяли дрібні промені на лави, на людські обличчя. Вагон колісково гойдався, і тих, хто повертався з пізньої зміни, хилило до сну. Для багатьох це був звичайний шлях, який рідко дарував щось нове, та й пасажери добре знали одне одного.

Електричка спинилася на якийсь мент, щоб підібрати купку запізнілих і зморених робочих. Вже стукотіли колеса, як у вагон вскочило двоє. Вони були веселі, і їхні очі сміялися під жовтими лампами.

Він держав її під руку. Чемно провів до вільної лави і, витерши невидимий пил хустинкою, запропонував сісти. І сам присів.

Жінки зашепотіли у вагоні. Що не кажи, а щастя є щастя.

Чоловіки почували себе непевно.

Двоє веселих пасажирів розмовляли пошепки. Він — кремезний красень у чорному, модно пошитому костюмі (бахматий піджак і вузькі штани), вона — тендітна, в білій нейлоновій блузці й чорній широкій спідниці.

— Катю, — сказав він сонно, — схили, серденько, голову на моє плече. Спочинь.

— Дякую, любий...— Усмішка тихо сповзла з її уст.

Вона дивилася кудись за вікно. Очима вбирала ніч.

Тоді він узяв її ніжно за лікоть, і всі це бачать, але ніхто не знає, скільки сили в його цупких пальцях. Він наче плоскогубцями стискає її руку. Щоб не скрикнути, вона мляво посміхається, і він посміхається їй шанобливо. Катерина схиляє свою голову йому на плече і питається пошепки:

— Петре, навіщо так?

Він не перестає посміхатися і задоволено моргає рівною бровою.

— Ми ж подружжя... нехай люди бачать.

Блимають жовті лампи і сиплють промені на лави, на Катеринине біле лице.

Жінки прицмокують язиками: «Ми віджили своє. Якби дочкам нашим таке добро».

Чоловіки виходять в тамбур перекурити.

Петро виймає плитку шоколаду і довго роздивляється на неї, ніби показує всім. Потім відломлює шматочок.

— Покуштуй, Катю. Це не соєвий, а справжній.

Вона не може відмовитись. Петро допитується, чи смачний. У роті гірко, і вона відповідає:

— Ага.

Він плямкає товстими губами, що аж чутно.

Катерині хочеться витягнути хустинку, аби виплюнути неприємну гіркоту, та Петро слідує за її рухами і, ніби передбачаючи, лагідно хапає своїми холодними пальцями її гарячу руку.

Вагон хитається, але Катерину не хилить до сну. Муляє чоловікове плече. А він розчулився

і балакає щось таке, неначе освідчується в коханні.

— Петре, не треба,— просить вона,— люди...

— А що люди? Нехай дивляться. Ми ж — подружжя.

— Яке там подружжя?.. Учора ти й сам не пам'ятаєш, коли додому прийшов,— сказала з докором.

— То вчора. А сьогодні не з кимось, а з тобою в гостину ходили. Хіба цього не досить.

— А вдома діти, Петре...— і стулила уста, щоб не тремтіли.

— Виказуєш мені,— пробубонів він у кулак. Та враз підвів голову, метнув рівною бровою.— Невже ж я тобі не любий?— і широко усміхнувся, зверхньо зиркаючи по вагону.— Іж шоколад!..

Хитається вагон, і хитаються жовті лампи. Катерина мовби пливе під тими жовтими колами, що сплітаються над її головою.

А Петро голосно говорить:

— Купимо ще одну шафу, новий сервіз, пилосос...

А Катерина думає: «Навіщо? І в старій шафі вішати нічого. Два Петрових костюми, мої плаття... Білизни, навіть простирадл і пошивок, немає. І діти, і ми спатимем на голих матрацах, Новий сервіз? А годуватимемось усі троє — я і двійко дітей, бо Петро майже дома не обідає,— з однієї алюмінієвої миски. Пилосос? Все одно ганчірками витиратиму пилюгу, бо Петро скаже, що треба заощаджувати на електроенергії...»

— Купимо, все купимо,— хвалиться Петро.

Катерині бридко від тих промовлянь, і вона не боїться, що розсердить його:

— Дай грошей, аби могла дітям щось на обід зварити. Вони недобре кашляють. Що то лікарі скажуть? Три дні водила по лікарнях. Який діагноз поставлять?

— Було б чим перейматися,— кинув Петро і позіхнув.— Діти мають бути вимиті і причепурені, а що їдять — то ніхто не бачить.

Електричка зойкнула і спинилась.

Петро чемно подав Катерині руку і, припавши до неї, повів до дверей.

Жінки проводжали їх солодкими очима.

Чоловіки верталися з тамбура.

Електричка розтинала ніч...

Дома.

Діти сплять у коридорі на рогожці. Батько зачинив двері до кімнати, аби чого не побили.

Хлопчики спали обнявшись.

Катерина розбудила їх. Зірвався спросоння старшенький — тонкий, як стеблина, а голівка, як витереблений колосок.

Розчумався менший.

— Мама... мамуся прийшла!

А старшенький казав:

— До нас лікарка приходила. Питалася, чи ми не голодні. А ми казали, що не голодні...

ОБРАЗИ

СПРАГА

Хочу любові чистої — води з глибоких криниць моєї країни. Хочу любові високої — безхмарного неба над ланами рідного краю...

Нап'юся води і піду засівати поля.

Хочу любові вогнистої — весняних громів над зеленим долом. Хочу любові теплої — сонця над молодим вруном.

Вмиюся грозою і буду рости житом.

Хочу любові могутньої — соків отчої землі. Хочу любові крицевої — гарту заліза і сталі.

Встану вдосвіта і — на жнива.

Чистий душею, як вода з глибоких криниць, високий помислами, як безхмарне небо, — покладу хліб перед людьми.

ЗАПОВІДЬ

Вдавати в собі смертне, що як тлінь вгризається в душу, і слугувати великому, вічному.

Любити, бо без любові серце зміліє, і ненавидіти, бо без ненависті зачерствіє.

Сміятися, бо без сміху життя нудне, безпровітне. І плакати, бо без сліз воно — сухе, спекотливе.

Любов і ненависть, сміх і плач поєднані в душі. Мостити з любові дорогу до сонця, а з

ненависті іскри кресати. З усмішкою лупати камінь-кремінь.

В любові не зміліти і в плачі не втонути.

Нехай і я упаду, щоб устелити тую дорогу до сонця.

БЛУДНИЙ СИН

Жував хліб.

— Гливкий і гіркий,— не міг проковтнути.

Зірвав жменю вишень.

— Кислі,— і виплюнув.

Зачерпнув води.

— Тепла,— і вилив на землю.

У хаті тісно. А за порогом, за ворітьми—всьому людському родові світ не обняти.

Пішов на світанку. Поніс на обличчі сльозу розлуки і слова прощання.

— Не витирай сльозу, щоб не забував про гіркий хліб, кислі вишні, теплу воду та тісну хату.

Довга дорога. Хлюпоче на лани жовте колосся.

— Спинися і жни, якщо не вмів засіяти.

— Мені жати?

Простував далі. Дорога губилася в садках. Налиті сонцем плоди звисали над головою.

— Спинися і рви, якщо не вмів посадити.

— Мені рвати?

Ішов розмашисто, мов утікав. А коли дійшов до криниці, кпив:

— Ну й вода... Пхі!— і закружляв у куряві.

Завертіло ним. Висихали сльози розлуки, і забувались слова прощання. Затоптував у пилюзі дороги молодість, заболочував силу, вті-

шаючись, що прямує до вишневого сходу і несе синій захід за плечима. А тим часом тупцював на місці.

Коли ж вибився з сил і сперся на костур, ледве додбав до воріт. Низенько зігнувся і про-
стягнув жалібно руку:

— Хлібця...

Гойднувся лан і відступив до обр'ю:

— Наїжся пилюки.

Тремтячи, хотів дістати вишень.

— Хоч бубочку.

Зашуміли вишні і підняли віття ще вище:

— Закропися дощем.

Похитуючись, вхопився за цямрину.

— Водиці...

Загуло відлуння з глибокого зрубу:

— Напийся отрути.

А над ланами, садами і криницею стояв вишневий, на сході, і синій, на заході, світ, великий світ над блудним сином...

МОЇЙ ЗЕМЛІ

Зашуми мені житом у полі, травою у лузі, квітами на горах. Підніму вусатого снопа, і руки мої запахнуть хлібом. Я щедротний, як степ. Побреду довгим лугом, і роси змиють пилюгу з моїх ніг. Я вітролюбний, як трави. Виберуся на гори, і квіти позатикаються в мій русий чуб. Я невибагливий, як дикий цвіт.

Загомони мені липами у лісі, хвилями у річці, рідним словом на людських вустах. Нарву липового цвіту, і руки мої запахнуть медом. Я невгамовний, як ліс. Ввійду в річку, і вода хлюпне на мене силою. Я вільнолюбний, як хвилі.

Почую рідну мову, і очі мої зяясніють. Я незрадливий, як рідне слово.

Шум жита і липи, хліб і мед твій, гомін трави і хвиль, трепет квітів і рідного слова, незрадливість твою — бережу, як свою честь.

Шуми і гомони мені...

ДО МОРЯ

Повінчаймося, море, з тобою. Не золотого персня кину я в твою глибину, а своє бентежне серце. Його обіймуть твої хвилі, наснажать своєю могутністю, щоб, як і ти, не знало спочину.

Я не твій коханець, море, бо не люблю, коли ти спокійне і кволе, хоч саме тоді ти дихаєш грудьми красуні, і на ті груди спадають хвилі-кучері.

Я краплина твоєї величі. І було б найбільшим нещастям, якби ти викинуло мене на гарячий берег, щоб злизало сонце.

Зливаю своє серце з морем — з безліччю сердець, що їм числа нема, і не боюся безімення.

Мені не страшні бурі і морози. Я піднімаюся разом з морем. Тоді воно — моя стара загорьована мати. Вітри нещастя і злиднів розпатлали її голову, вона в нестерпнім борінні з негодами, та все ж не втрачає надії, простягує руки до берега щастя.

Повінчаний з морем, буду рости у бурі й ламати кригу людського горя. І ніколи не відокремлю свого серця від моря людських сердець. Всіх уміщу їх в своїх грудях.

Море, я не твій коханець, хоч і приємно мені, коли ти в ясну погоду лащишся до моїх ніг.

Ти спочиваєш і збираєш сили для бурі. А я, і втомлений, не можу спочити. Скупаний у твоїх глибинах, переповнений твоєю могутністю, піднімаюся над тобою, щоб слугувати тобі.

ДІВЧИНА СХОДУ

— Скажи мені, хто твій батько і мати?

Заспівала, мовляв, зрозумій. Я слухав і думав, що на цей голос озивалися б солов'ї.

— Не скажеш?

— Який же ти недотепа!— і лунко вдарила в бубон, немов у мої груди.

— Не хочеш сказати?

Закинула на плечі чорні коси, махнула руками і знялася в палкому танці. Вклонилась, метнувши бровами, а з-під них — жарини докору: «Невже не зрозумів?» І заспівала знову, і знову вдарила в бубон, і знову шаліла в танці, затоптуючи каблуками щось ненависне.

— Скажи мені, які сонця дали тепло твоїм очам, які ночі ночували в твоїх косах, які солов'ї обділили тебе дзвінким голосом?

— Це все батько і мати.

— Скажи, хто вони?

— Вітер і гори, воля і непідкупність — моя розбурхана Азія. Б'ю у бубон і викликаю світанки. Топчу ногами кривду і дарую свою пісню світові!

НА ЦВИНТАРІ

Я не знаю так своїх п'яти пальців, як оту стару зарослу алею, якою іду собі повільно. Алея просвічується. Клени і липи гублять

листя. Але що мені до того: не осінь — зима давно впала на мою голову. Зараз я зустріну матір молодого пілота-випробувача, батька з невісткою, які квапляться до свого улюбленця-атомника. Кого б я не зустрів, усіх знаю, як і вони мене. Я відносив жоржини своїй дружині, нарозмовлявся з нею, пожив у спогадах, щоб зігріти свою самотність.

— Не труси, алеє, жовтим листям...

Розмовляю з алеєю і не помітив, як поминув незнайомку. Оглянувся,— ще зовсім юне дівча. Чорні коси гарно викладені. Тримає жовте листя, ніби проліски.

І раптом — чіткі й квапливі кроки, а за ними на опале листя, на тиху тишу — сміх, голосний, нестримний.

Я не встиг побачити обличчя юнака, який узяв дівчину під руку і повів її старою зарослою алеєю, яку я знаю ліпше за своїх п'ять пальців.

Дивлюся, а молодята йдуть уже обнявшись. Хлоп'яча рука легко, але впевнено лежить на дівочім плечі. Так легко і мило тільки я міг обіймати своє кохання. Я вперто зорю на молодят і зупиняю їх своїм поглядом. Хлопець таки озирнувся. То був мій син...

ДАВНО КОЛИСЬ

Давно. Так давно це було. Я вчився тоді в школі й думав, що нема таких морів, які б не переплив, нема таких доріг, які б не пересік, нема таких вершин, які б не осягнув. Усе мені здавалося легким і простим. За одну мить я осягав цілий всесвіт,— від дикої, з трепетними

пелюсточками квіточки польової красуні, яку ніщо не заважало затоптати, й до високої, але такої малої й незначної зірки-вечірницьі, яку легко можна посадити на долоню. Осягав... Так здавалось мені. Я гукав, кепкуючи з місяця: «Гей, ти, щербата сковородо, мідна й застаріла, злязь, я почищу тебе!» Місяць плив серед зірок, густо засіяних на тихому небі. Не слухався, насміхався з моєї витівки. Я заходив у ліс і кричав пружному дубкові, ровесникові мого батька по літах: «Пригинайся до землі!» А він погрожував мені шкарубким листям. Я не міг цього простити. Виплигував білкою на спину дубка і, дупко вчепившись у його густу чуприну, гнув до землі, весело розгойдуючись. Злітав то вниз, то вгору, і приємно було, коли тріскалась сіра кора: ламався дубок. Я зіскакував і, радий перемогою, йшов геть.

Давно. Так давно це було. Тоді мені, малому кучерявому баранчикові, який уперше опинився на великому вигоні й гадав, що може оббігти його з краю в край, не втомившись, мені, малому забіяці, якому розпирало щоки від того, що усе знав, усе вмів і усе міг, хтось шепнув на вухо: «Вона любить тебе». «Вона? — збурився я.—Ха-ха-ха! Як посміла таке думати?» Вона — білява, з сірими лякливими очима, тихенька й непомітна, соромлива й неговірка. Вона, яка боялася скривдити квітку в полі, милуючись, але ніколи не зриваючи її. Вона, для якої не лише земля, небо і зорі були такими недоступними, а й польова квітка здавалася нерозгаданою таємницею. Вона покохала мене! І взяв я собі за звичку насміхатися з неї. Скажено смикав за кіски, а вона лише усміхалась мені. Обливав чор-

нилом — не сердилась. А одного разу пожакав навіть зошита, проте не образилась. Просиділа цілу перерву, переписуючи завдання в новому, випроханому в когось, час від часу зазираючи у вікно, де на шкільному подвір'ї гралися подруги. Сам не збагну, що штовхнуло мене заглянути в клас. Стрілись наші погляди. І ніби й зараз бачу її сірі вдячні очі. О, як дякували вони мені тоді, що я зайшов у клас, що раніше смикав її за кіски, облив чорнилом, пожакав зошита. Після цього я рішуче кинув глузувати з неї. Я відійшов од неї.

Давно. Так давно це було. Мої чоботи в пилюзі. Не одна пара підошов стерлася на стежках і дорогах. Не знаю, які нові, ще незвідані шляхи простеляться. Немало випито солоної, до гіркоти солоної води. Не зриваю більше головку квіточці — чарівній польовій красуні, не кепкую з місяця і не гну до землі дуба за зелену чуприну. Багато літ я не бачив її, закоханої колись у мене, тихої і білявої. Я зовсім забув за неї. Але недавно, зовсім недавно довелось зустрітись. Вона перша впізнала мене, оклинула й зраділа, коли я відгукнувся. Ті ж сірі полохливі очі. Не докір і, звичайно, не вдячність читаю я в них... Лиш згадка, одна згадка про неповторне минуле, яке було так давно, від якого можна піти геть, але ніколи більше не вернутись.

В ЛІТНІМ САДУ

Гомонять старечі липи, як гомоніли вони сто літ над Невою. І не заростають биті доріжки уздовж струнких рядів.

Кажуть липи:

— Ми своїми густими вітами привітали хлопця з України і ховали його від злих очей панів-посіпаків.

Мовлять биті доріжки:

— На наших долонях ходив хлопець з України. Нахилися і побачиш його сліди.

Розшумілися липи, немов згадали давнє. Сонце тоді кров'ю вмивалося. Плуг тоді різав не землю — лихо. Люди лихо засівали. Не жита, а горе степом колосилось.

І він, кріпак з України, в латаній свитині пішки прийшов за панським фургоном на берег Неви.

Меркло сонце, а він нишком, щоб не помітив пан, пробирався у сад, до старечих лип. І липи бачили, як хлопець під склепінням білих ночей змальовував білі статуї, що й досі стоять край доріжок.

Клалась фарба — і поставав на папері образ Справедливості, що держала в руках чаші терезів, а ногами топтала срібло-золото, бо була непідкупною.

Торкався пензель паперу — і народжувався образ Мудрості, що тиснула до грудей книгу, а погляд свій звертала до Сонця.

Фарба клалася — і у всій своїй величі виростала постать Прометей, в якого орел довбав серце, проте воно полум'яніло вічним вогнем справедливості, мудрості й любові до людей...

Благословенні будьте, білі ночі й той час, коли кріпак з України підняв угору пензля, щоб явити світові витвори свого генія — Справедливість, Мудрість і Прометей!

З М І С Т

ПОВІСТІ

У дорозі	5
Гонок	67

НОВЕЛИ

Мати	99
Повняки	103
Станція «Надія»	110
За ворітьми	126
Удова	131
Бабуня	133
Гомінь дороги	135
Карá	139
Сашко-переселенець	164
Іртишська билиця	171
У розлуці	173
Світло	175
Таїса Іванівна	180
Про чуже око	185

Образки

Спрага	189
Заповідь	189
Блудний син	190
Мойй землі	191
До моря	192
Дівчина Сходу	193
На цвинтарі	193
Давно колись	194
В Літнім саду	196

ХАРЧУК БОРИС НИКИТОВИЧ

ЗАКАМЕНЕЛЫЙ ОГОНЬ

Повести и новеллы

Издательство «Радянський письменник»
(На украинском языке)

Редактор П. С. Шерандак

Художник В. В. Машков

Художній редактор К. І. Золотарьова

Технічний редактор Ю. Б. Дахно

Коректор Л. К. Джулай

*

Здано на виробництво 11/VIII 1965 р.

Підписано до друку 12/I 1966 р.

Формат 70×90^{1/32}. 6^{1/4} фіз.-друк. арк.,

7,31 ум.-друк. арк., 7,19 обл.-вид. арк.

БФ 03312. Тираж 11 000. Зам. 6296.

Ціна в оправі 31 коп.

Радянський письменник,

Київ, бульвар Лесі Українки, 20.

Одеська друкоffsetна фабрика

Комітету по пресі

при Раді міністрів УРСР,

вул. Дзержинського, 24.